

Европейска мрежа за развитие на селските райони

Полу-пазарните стопанства в Европа:

Теоритични понятия и основни проблеми

Снимката е предоставена с любезното съдействие на Фондация АДЕПТ

**Основен доклад на семинара
"Полу-пазарните стопанства в ЕС: състояние и
перспективи "**

Сибиу, Румъния, 13 -15 Октомври 2010

Написването на настоящия основен доклад беше възложено от Европейската мрежа за развитие на селските райони за семинара на тема „Полу-пазарните стопанства (ППС) в ЕС: състояние и перспективи“, проведен в Сибиу, Румъния, през периода 13-15 октомври 2010 г. Целта на семинара е да се направи анализ на настоящото състояние на ППС в ЕС-27, на политиката, която ги засяга, както и да очертае предизвикателствата, нуждите и перспективите на тези стопанства и ролята им за развитието на селските райони и на обществото.

Докладът е изготвен от София Давидова¹²³ в сътрудничество с Матю Гортън и Лена Фредриксън от името на Европейската мрежа за развитие на селските райони. Изразените становища са на авторите. Те не представляват становищата или мненията на Европейската комисия.

¹ София Давидова е преподавател по европейска селскостопанска политика във Факултета по икономика на Университета в Кент, Кантърбъри, CT2 7NZ Обединено кралство, e-mail: S.M.Davidova@kent.ac.uk.

² Авторът благодари на Доминика Милчарек-Анджейевска, Томаш Волек, Атила Ямбор и Космин Саласаан за ценната информация, която предоставиха.

³ Матю Гортън е старши преподавател във Факултета по бизнес на Университета в Нюкасъл на Тайн, NE1 7RU Обединено Кралство e-mail: matthew.gorton@ncl.ac.uk, а Лена Фредриксън е докторант в Факултета по икономика на Университета в Кент, Кантърбъри, CT2 7NZ Обединено кралство, e-mail: lef8@kent.ac.uk.

Съдържание

РЕЧНИК НА ИЗПОЛЗВАНИТЕ ПОНЯТИЯ	ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
РЕЗЮМЕ	ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
1. УВОД	ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
2. КАКЪВ Е БРОЯТ НА НАТУРАЛНИТЕ (НС) И ПОЛУ-ПАЗАРНИТЕ СТОПАНСТВА (ППС) ? .10	
3. КОИ СА СТОПАНИТЕ НА НС И ППС?.....	18
4. РОЛЯТА НА МАЛКИТЕ И ПОЛУ-ПАЗАРНИТЕ СТОПАНСТВА ЗА РАЗВИТИЕТО НА ЗЕМЕДЕЛИЕТО И СЕЛСКИТЕ РАЙОНИ.....	ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
5. КАК НС И ППС СЕ АДАПТИРАХА КЪМ РАЗЛИЧНИТЕ УСЛОВИЯ?	28
6. ПОДХОДИ НА ПОЛИТИКАТА	30
7. ЗАКЛЮЧЕНИЕ	42
ПРИЛОЖЕНИЯ	ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
ПРИЛОЖЕНИЕ 1: СТАТИСТИЧЕСКА ИНФОРМАЦИЯ.....	49
ПРИЛОЖЕНИЕ 2 ТЕМАТИЧНО ПРОУЧВАНЕ : ППС В УНГАРИЯ	
ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.	
2.1 ОПРЕДЕЛЕНИЕ НА НС И ППС.....	ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
2.2 СОЦИАЛНО-ИКОНОМИЧЕСКА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ППС	
ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.	
2.3 РАЗВИТИЕ НА ППС СЛЕД ПРИСЪЕДИНЯВАНЕТО КЪМ ЕС....	ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
DEFINED.	
2.4 ПРОИЗВОДСТВЕНА СТРУКТУРА НА ППС	ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
2.5 ИНСТРУМЕНТИ НА НАЦИОНАЛНАТА ПОЛИТИКА ПО ОТНОШЕНИЕ НА НС И ППС	
ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.	
2.6 МЕРКИ ЗА ПОДПОМАГАНЕ НА ПРЕСТРУКТУРИРАНЕТО НА ППС...	ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
NOT DEFINED.	
2.7 ИЗВОДИ ЗА БЪДЕЩАТА ПОЛИТИКА НА ОСНОВАТА НА УНГАРСКИЯ ОПИТ.....	ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
BOOKMARK NOT DEFINED.	
ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА	ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
ТАБЛИЦИ И ГРАФИКИ	ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
ПРИЛОЖЕНИЕ 3 ТЕМАТИЧНО ПРОУЧВАНЕ: РОЛЯТА НА НС И ППС В ПРЕДОСТАВЯНЕТО НА ПУБЛИЧНИ БЛАГА В РУМЪНИЯ	
ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.	
3.1 УВОД	ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
3.2 КАКВА Е РОЛЯТА НА НС И ППС В ПРЕДОСТАВЯНЕТО НА ПУБЛИЧНИ БЛАГА?..	ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
BOOKMARK NOT DEFINED.	
3.3 НС И ППС В РУМЪНИЯ	ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
3.4 КАКВИ ПУБЛИЧНИ БЛАГА ПРЕДОСТАВЯТ НС И ППС?.....	ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
DEFINED.	
3.5 ОЦЕНКА НА ОПАСНОСТИТЕ ПРЕД РАЙОНИТЕ, В КОИТО ПРЕОБЛАДАВА ДРЕБНОТО ЗЕМЕДЕЛИЕ	ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
3.6 КОНКРЕТЕН ПРИМЕР: АДЕПТ И ТЪРНАВА МАРЕ	ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
3.8 ЗАКЛЮЧЕНИЕ	ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА.....	ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
ПРИЛОЖЕНИЕ 4: ТЕМАТИЧНО ПРОУЧВАНЕ: ЗЕМЕДЕЛИЕТО В СТОПАНСТВАТА, НАРЕЧЕНИ "КРОФТИ", В ШОТЛАНДИЯ	ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
4.1 ИСТОРИЧЕСКИ И ГЕОГРАФСКИ ПРЕДПОСТАВКИ	ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
DEFINED.	

- 4.2 ХАРАКТЕРИСТИКА НА „КРОФТИТЕ“ ОТ ГЛЕДНА ТОЧКА НА ЗЕМЕДЕЛИЕТО В ШОТЛАНДИЯ **ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.**
- 4.3 РОЛЯТА НА „КРОФТИТЕ“ В УПРАВЛЕНИЕТО НА СОБСТВЕНОСТТА И СТОПАНИСВАНЕТО НА ЗЕМЯТА **ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.**
- 4.4 ТЕНДЕНЦИИ В ЗЕМЕДЕЛИЕТО И ОБЩАТА СЕЛСКОСТОПАНСКА ПОЛИТИКА (ОСП) **ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.**
- 4.5 РЕГУЛАЦИЯ И ЛИБЕРАЛИЗАЦИЯ: ПУСТЕЕЩИ И НЕОБРАБОТВАНИ ЗЕМИ..... **ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.**
- 4.6 АГРАРНА ПОЛИТИКА ИЛИ ПОЛИТИКА ЗА РАЗВИТИЕ НА СЕЛСКИТЕ РАЙОНИ? . **ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.**
- ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА **ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.**
- ТАБЛИЦИ И ГРАФИКИ **ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.**

РЕЧНИК НА ИЗПОЛЗВАНИТЕ ПОНЯТИЯ

Среднoстатистичеcки доход на глава от населението	Общият доход на домакинствата, разделен на среднoстатистическия размер на домакинствата. Последният се изчислява, като на главата на домакинството се дава стойност 1, на всеки допълнителен възрастен член – 0.5 и на всяко дете - 0.3.
Икономическа единица (ИЕ)	Икономическата единица представлява икономическия размер на стопанствата. (1 ИЕ = 1200 € брутна добавена стойност (БДС)).
Екстензивно земеделие	Екстензивното земеделие използва сравнително малки количества труд и капитал на единица площ. При екстензивното земеделие добивите зависят предимно от естественото почвено плодородие, от терена, от климата и от наличието на вода.
Вид на стопанството	Евростат класифицира стопанствата в зависимост от техния основен източник на доход. Едно стопанство се счита за „специализирано“, ако получава повече от две трети от общия си доход от един вид производство.
Интензивно земеделие	Интензивното земеделие изисква влагането на големи количества труд и капитал на единица площ с цел закупуването на химикали и покупката и поддържането на селскостопанското оборудване.
Разнообразяване на дейността	Разнообразяването на дейността се определя най-общо като получаването на доход от повече от една стопанска дейност.
Праг на бедност	Прагът на бедност се определя от минималния доход, необходим за постигането на адекватен жизнен стандарт в дадена страна. В настоящия доклад прагът на бедност се фиксира на равнище от 60 процента от средния доход във всяка страна, който всъщност е и приетият праг за бедност от Евростат.
Паритет на покупателната способност (ППС)	Паритетът на покупателната способност е мярка за относителната покупателна сила на валутите на различните страни по отношение на едни и същи стоки и услуги.
Използвана земеделска площ (ИЗП)	Използваната земеделска площ включва обработваемата земя (включително временните пасища, угарите, оранжерии, семейните градини и др.), постоянно продуктивните ливади, пасища и затревени площи, и трайните насаждения (лозя, овощни градини и др.).

РЕЗЮМЕ

- а) Натуралните стопанства (НС) и полупазарните стопанства (ППС) се характеризират обикновено като малки семейни земеделски стопанства, които произвеждат храна за собствени нужди и продават малка част от продукцията си на пазара. Все пак не съществува общоприето определение за натуралното и полупазарното земеделие.
- б) Определенията за натурално стопанство могат да се групират според три различни критерия: *физически размер*, *икономически размер* и *пазарна ориентация*. Най-често прилаганият *физически показател* е за използваната земеделска площ (ИЗП). Съществува широк консенсус, че малки стопанства са тези, които обработват земеделска площ от 5 ха или по-малко. Показателят *икономически размер* на стопанството се прилага широко за целите на статистиката и политиката в рамките на Европейския съюз и се изразява в икономически единици (ИЕ). В Проучванията на структурата на стопанствата в Европейския съюз (ПСС) Евростат класифицира стопанствата, по-малки от 1 ИЕ, като „натурални“, а тези, по-малки от 8 ИЕ като „малки“. На тази основа стопанствата между 1 и 8 ИЕ могат да се определят като полупазарни. При определянето на натуралните стопанства в научните изследвания често се използва показателят *пазарна ориентация*. Например Уортън (1969 г.) определя като полупазарни стопанствата, които продават известни количества (по-малко от 50 %) от продукцията си на пазара.
- в) Подходът за пазарната ориентация е приет в член 34, параграф 1 на Регламента на Съвета относно подпомагането на развитието на селските райони от страна на Европейския земеделски фонд за развитие на селските райони (ЕО № 1698/2005), където полупазарните стопанства се определят като „земеделски стопанства, които произвеждат главно за собствени нужди и в същото време предлагат на пазара част от продукцията си“. Тази дефиниция умишлено избягва определянето на дела на продукцията за самозадоволяване и за пазара, за да може отделните страни-членки да приемат собствени критерии за допустимост за подпомагане на полупазарните стопанства в процес на реструктуриране (мярка 141) в програмите им за развитие на селските райони (ПРСР). Това решение беше взето предимно поради трудностите при определянето на процента на продукцията, която се предлага на пазара от такива стопанства. Праговете в отделните страни-членки се основават предимно на икономическия размер. Например в България полупазарни са стопанствата с размери 1-4 ИЕ, в Литва - 2-4 ИЕ, а в Румъния - 2-8 ИЕ. Броят на стопанствата, които се класифицират като натурални и полупазарни, е силно зависим от използваните определения. Особено спорен е въпросът дали стопанствата, по-малки от 1 ИЕ, може да бъдат смятани изобщо за „стопанства“.
- г) В настоящия доклад е предоставена информация от гледна точка на критериите физически размер, икономически размер и пазарна ориентация. По принцип натуралните стопанства и полупазарните стопанства преобладават в новите страни-членки, но различията между отделните нови страни-членки, както и в рамките на ЕС-15 са съществени. В шест нови страни-членки (България, Унгария, Латвия, Литва, Словакия и Румъния) стопанствата под 8 ИЕ представляват най-малко 95 % от земеделските стопанства през 2007 г. При прилагането на критерия за пазарната ориентация става ясно, че полупазарните стопанства са от значение основно в новите страни-членки и в някои южни държави от ЕС-15, особено Италия. Физическият размер за определяне на дребните стопанства като по-малки от 5 ха илюстрира голямата хетерогенност в рамките на ЕС-27. Освен в някои нови страни-членки малките стопанства, определени въз основа на последния показател, преобладават в Италия, Гърция, Португалия и Испания. Все пак в повечето страни-членки от ЕС-27 малките стопанства са специализирани в интензивно зеленчукопроизводство и производството на свине и домашни птици; ето защо тези

специализирани стопанства може да бъдат сравнително големи стопански предприятия, независимо от ограничения размер на земята, която използват.

- д) НС и ППС имат три основни роли в земеделието и развитието на селските райони: те са буфер срещу бедността; основа за разнообразяването на дейността в стопанствата и донасят ползи от гледна точка на опазването на околната среда и други нетърговски цели. Тяхната роля като буфер е най-силно изразена в новите страни-членки и по-специално за земеделските домакинствата, които живеят в относителна бедност. Тематичните проучвания в Румъния и Шотландия показват как полупазарните и малките стопанства може да предоставят ползи, свързани с опазването на околната среда, както и културни и обществени ползи.
- е) Моделите на развитие както в ЕС-15, така и в дванадесетте нови страни-членки показват, че при наличието на общо икономически растеж заетостта в НС и ППС намалява. Данните от Полша и Испания подсказват, че намаляването на общия брой на стопанствата е за сметка на най-малките стопанства. Чрез засилване на подпомагането обаче аграрната политика може да запази дребните стопанства, както се случи в Ирландия след нейното присъединяване към Европейския съюз.
- ж) Начините на приспособяване, наблюдавани в ЕС-15, показват, че за да оцелеят, дребните стопанства трябва да разчитат по-малко на доходите от земеделие и да разнообразят както селскостопанската, така и извън земеделската дейност. Това може да стане обаче само с развитието на селските райони и регионите, което да ги направи привлекателни за неземеделски дейности и да увеличи възможностите за създаване на работни места.
- з) Политиките за подпомагане на дребните стопанства и по-специално на тези, определени като „полу-пазарни“, могат да бъдат разделени в три групи в зависимост от целите: диверсификация, преустановяване на земеделската дейност и реструктуриране. Повечето политики от последната група са насочени към подпомагането на селскостопанските производители да достигнат критичния мащаб на производството и да станат икономически жизнеспособни. Опитът на ЕС-15 в областта на политиката за насърчаване на диверсификацията показва, че нейното въздействие зависи от характеристиките на домакинството (възраст, образование, размер), от местоположението (по-бедните, рядко населени области предлагат по-малко възможности за диверсификация), както и от използваните инструменти за насърчаване.
- и) Тематичното проучване в Унгария показва, че засега е трудно да се достигне до ППС не само посредством инициативи за взаимовръзка/сътрудничество, но също и чрез други мерки за развитие на селските райони. Малко на брой полупазарни стопанства имат опит в изготвянето на бизнес планове, което е условие за подпомагане по мярка 141. Основните пречки обаче най-често са свързани с поведението на селскостопанските производители; много от тях не желаят да се регистрират, а това се изисква при кандидатстването за подпомагане по определени схеми в някои страни-членки
- к) Като положителен пример може да се спомене фактът, че агроекологичната схема в Румъния е успешна. Тя е съсредоточена в районите с висока природна стойност и с голям брой желаещи да се възползват от публичните средства, т.е. НС и ППС, а процедурата за кандидатстване е опростена в сравнение с предприсъединителната схема по програма Сапард.
- л) Налага се изводът, че неопределеното отношение към НС и ППС може да бъде нецелесъобразно. От една страна, те се възприемат като пречка за повишаването на конкурентоспособността на националното земеделие. От друга страна НС и ППС се възприемат като доставчици на екологични блага и като културни придобивки, представляващи основа за диверсификация в областта на кулинарните специалитети

и селския туризъм. По такъв начин НС и ППС могат да послужат като основа за развитието на селските райони с местни отличителни характеристики. Тази двойственост в отношението към НС и ППС води до подаването на доста различни политически сигнали. Тя отразява също голямото разделение между тези, които приемат ефективността на производството като решаващ фактор и според които политиката трябва да бъде съсредоточена основно върху нарастването на конкурентоспособността и производителността на труда в земеделието, и тези, които поставят акцента върху ролята на земеделието за предоставянето на обществени блага и според които политиката трябва да подпомага интегрираното развитие на селските райони.

- м) В програмите за развитие на селските райони често се определя една група от ППС, които имат капацитет за диверсификация или реструктуриране, но на практика съществуват много пречки за достигането до тези селскостопански производители и за изпълнението на политиките за тяхното подпомагане.

1. УВОД

Мотивите на Европейската мрежа за развитие на селските райони при избора на темата на настоящия основен доклад, повдигащ някои основни въпроси за бъдеща дискусия, са двустранни. Първо, след последните две разширявания през 2004 г. и 2007 г. в ЕС се появили милиони дребни стопанства. Интегрирането на тези стопанства с пазара е слабо и възниква въпросът за тяхната конкурентоспособност. От друга страна, те са разположени често в най-уязвимите и необлагодетелствани региони. Поддържат местни селски общности и предоставят важни социални, културни и екологични услуги (обществени блага). Ето защо състоянието на ППС и влиянието на структурните промени върху тяхното оцеляване или изчезване са от голямо значение за селските райони в ЕС. Второ, подобни въпроси засягат малко или много всички дребни стопанства в ЕС, независимо дали са полупазарни или не, но са също толкова важни за местните общности, културното наследство и агроекологията.

В неотдавнашния доклад за обсъждане (декември, 2009 г.) „Защо ни е необходима Обща селскостопанска политика?“ Генерална дирекция „Земеделие и развитие на селските райони“ се казва, че някои земеделски практики може да не са конкурентоспособни или да са изгубили своята конкурентоспособност, но са спомогнали за изграждането на характеристики като „функционирането на екологична система, поддържането на красиви пейзажи и свързаната с тях идея за културно наследство“ (ЕО, Генерална дирекция „Земеделие и развитие на селските райони“, декември 2009:2). Тези характеристики може да увеличат привлекателността на селските райони от гледна точка на бизнеса, местоживеенето и отдиha. За предоставянето на такива обществени блага обаче трябва да има кой да ги предостави и той да не изчезне поради ниската си конкурентоспособност. В същия документ по-нататък се заявява: „...обществени средства за обществени блага може да се предоставят единствено, когато има селскостопанско присъствие, към което да се прояви това изискване“. Ето защо състоянието и перспективите за развитие на полупазарните и малките семейни стопанства, които са основни стопански структури в някои селски региони, са от решаващо значение за развитието на тези райони и свързаните с тях политики в Европа. Другият аргумент е свързан с преобладаващия дял на дребните стопанства в повечето страни-членки на ЕС-27, независимо от факта, че отдавна тече процес (макар и неравномерен като начин и време) на реструктуриране и уедряване на стопанствата.

Разбирането на полупазарните стопанства повдига други въпроси, като размерът на стопанствата, арендните договори, бедността и лишенията в селските райони, разнообразяването на дейността и т.н. Полупазарните стопанства имат различен произход и начин на развитие и са изпълнявали различна роля в различните страни-членки на Европейския съюз. По тази причина настоящият основен доклад ги разглежда в широк контекст, обхващащ значението и характеристиките на ППС, които винаги са дребни семейни (или индивидуални, както се наричат в някои от новите страни-членки на ЕС) стопанства. Запознаването с моделите на реструктуриране в различните страни на ЕС може да бъде много ценно.

За да се илюстрират някои основни въпроси и за да се покаже как се използват мерките за развитие на селските райони от страна на дребните стопанства, са проведени три тематични проучвания в конкретни страни, представени в Приложения 2, 3 и 4. Акцентът в първото проучване (Приложение 2), направено от Чаба Форгач от Университета „Корвинус“ в Будапеща, е поставен върху националните дефиниции, произхода на НС и ППС в Унгария и техните характеристики и реакция на

политиката за развитие на селските райони . Във второто проучване (Приложение 3) авторът Натаниъл Пейдж от Фондацията за селскостопанско развитие и опазване на околната среда в Трансилвания (АДЕПТ) разглежда предоставянето на обществени блага, главно в областта на опазването на околната среда, от страна на НС и ППС в Румъния. В третото проучване (Приложение 4), представено от Марк Шъксмит от Университета на Нюкасъл, се обсъжда ролята на Общата селскостопанска политика (ОСП) и другите политики за подпомагане на дребните селскостопански производители в Шотландия в предоставянето на социални, културни и екологични услуги.

Настоящият основен доклад е структуриран, както следва. Следващият раздел представя някои основни въпроси, свързани с НС и ППС в ЕС-27. В третия раздел са разгледани няколко социално-икономически характеристики на НС и ППС и са обсъдени техните типологии. В четвъртия раздел е представена мултифункционалността на полупазарните и малките стопанства и по-специално социалната им роля при предоставянето на мрежи за социална защита за бедните селски домакинства, приноса им за диверсификацията и плуриактивността и значението им при предоставянето на обществени блага в областта на екологията. Петият раздел представя модели за приспособяване на НС и ППС в различен институционален и селски контекст. Шестият раздел описва комбинацията от мерки на Общата селскостопанска политика, насочени към НС и ППС и другите дребни стопанства, и поставя някои въпроси относно достъпа и надеждността на тези инструменти, както и степента на усвояване на средствата. Седмият раздел е заключение.

2. КАКЪВ Е БРОЯТ НА НС И ППС?

Оценка на различните дефиниции на НС и ППС за целите на статистиката и на политиката

Бъдещето на малките земеделски стопанства винаги е било политически важно в ЕС, отчасти поради тяхната социална роля за запазване на селските общности. НС и ППС играеха по-съществена роля в Европа след падането на Берлинската стена поради създаването на милиони дребни стопанства в резултат на посткомунистическите поземлени реформи в Централна и Източна Европа. По принцип се смята, че НС и ППС са малки семейни земеделски стопанства, свързани с производството на храна за задоволяване на собствени нужди и ниска степен на пазарна ориентация. Не съществува обаче общо прието определение.

Повечето дефиниции се концентрират около целта за *удовлетворяване на собствените нужди на домакинството от храна*. Барнет и др. (1996 г.) определят натуралните стопанства чрез следните характеристики: (i) земеделските дейности формират стратегия за осигуряване на препитание; (ii) продуктите се консумират директно; (iii) малко закупени отвън суровини участват в производствения процес; (iv) процентът на продадената продукция е малък.

Трудностите при дефинирането на понятията „натурално“ и „полу-пазарно“ произтичат от субективния елемент на определянето на прагов (Brüntrup and Heidhues, 2002) и от факта, че натуралното може да се разглежда както от потребителска, така и от производствена гледна точка (Матис и Ноев, 2004). По принцип определението на полупазарното земеделие включва използването на един от трите критерия: *физически размер, икономически размер и пазарна ориентация*.

Физическият размер като земеделска площ, брой на едрия рогат добитък, обем на използваните производствени фактори (например труд) може да определят натуралното и полупазарното земеделие чрез прагове. Маконъл и Дилън (1997)

предлагат да се използва обработването на земя в рамките на 0,5-2,0 ха като добър приблизителен показател за полупазарните стопанства. В Европа има широк консенсус, че ППС или дребните стопанства са тези, които използват земеделска площ, равна или по-малка от 5 ха. Земеделската площ е добър и лесен критерии, който е разбираем за селскостопанските производители и за всички заинтересовани страни в селските райони. Основната слабост на използването на земеделската площ при определянето на НС и ППС се състои обаче в това, че има различия по отношение на плодородието и начина на използване на земята.

Навсякъде в ЕС физическият размер се използва при определянето на прагове за: i) това, което се счита за земеделско стопанство, ii) допустимостта за подпомагане по Стълб 1 и iii) допустимостта за кандидатстване по някои мерки за развитие на селските райони, например агроекологични мерки.

Прагове за земеделско стопанство: примери от Унгария и Румъния

Унгария

a) *Обща дефиниция за стопанство в националната статистика:* всички домакинства, които притежават най-малко едно голямо животно (едър рогат добитък, кон), или най-малко 25 птици, или най-малко 0,15 ха земеделска земя, се считат за земеделски стопанства

За получаване на средства по Схемата за единно плащане: 1 ха обща площ на земеделското стопанството, като отделните парцели трябва да бъдат поне 0,25 ха.

Румъния

a) *За включване в националното преброяване на земеделските стопанства:* няма минимален праг за площта. Земеделските стопанства се определят като „технико-икономическа единица на аграрното производство, която се състои от един или повече парцели земя, използва се изцяло или частично за производството на земеделска продукция,, управлява се от стопанин, самостоятелно или заедно с други лица, независимо от площта на земята, броя на животните или приноса към селскостопанското производство.”

За получаване на средства по Схемата за единно плащане: обща селскостопанска площ от 1 ха, като най-малкият парцел не бива да бъде по-малък 0,3 ха.

Източник: Тематични проучвания в Унгария и Румъния

Друг начин на използването на физически показатели и за класифицирането на стопанствата по размер (малки, средни, големи и т.н.) е да се отчете влаганият труд (такива с непълно или пълно работно време). Този подход се използва от Министерството на околната среда, храните и въпросите на селските райони (ДЕФРА) на Обединеното кралство за класифицирането на фермите на такива за прекарване на свободното време, с непълно и пълно работно време съгласно Стандартното изискване за труд (СИТ). Проучването на земеделските стопанства (ПЗС) в Англия определя размера на стопанството съгласно СИТ, което означава „изискването за труд (приравнено към пълно работно време) за всички селскостопански дейности в стопанството, основано на стандартни коефициенти за всеки земеделски продукт при

типичните условия за предприятията със среден размер и изпълнение”.⁴ Съгласно този критерий ДЕФРА класифицира стопанствата в Англия като „стопанства за прекарване на свободното време” (с други думи „стопанства за хоби”), ако СИТ е по-малко от 0,5 човеко-години. Те се считат за „стопанства с непълно работно време”, ако СИТ е 0,5-<1 човеко-години, и „малки стопанства с пълно работно време”, ако СИТ на стопанството е 1<2 човеко-години.⁵

Праговете за *икономическия размер* се прилагат широко за целите на статистиката и политиката в целия ЕС и се изразяват под формата на икономически единици (ИЕ); например в Системата за селскостопанска счетоводна информация (СССИ) на ЕО праговете за това кое трябва да считаме за пазарно земеделско стопанство са различни за различните страни. Съгласно методологията на СССИ пазарното земеделско стопанство се определя като стопанство, което е достатъчно голямо за да осигури основната дейност на земеделския стопанин и да му предостави такъв доход, който е достатъчен за издръжката на неговото/нейното семейство. На практика, за да се класифицира като пазарно, стопанството трябва да превишава минималния икономически размер. Той варира от 1 ИЕ в България и Румъния (по данни за 2008 г.) до 16 ИЕ в Белгия, Германия, Нидерландия и Обединеното кралство.

В Проучванията на структурата на стопанствата (ПСС) на Европейския съюз и съответстващата поредица на Евростат „Статистика на фокус” стопанствата по-малки от 1 ИЕ се класифицират като *натурални*. Освен това Евростат определя стопанствата по-малки от 8 ИЕ като *малки стопанства*. За целите на настоящето изследване за полу-пазарни се примат стопанствата, съответстващи на определението на Евростат за малки стопанства (1-8 ИЕ).

Третият широко използван подход за определяне на НС и ППС се основава на критерия за *пазарна ориентация*. Този критерий все още е субективен, но предлага лесен начин за класифицирането на стопанствата. Уортън (1969 г.) твърди, че земеделските домакинства могат да продават между нула и 100% от произведените продукти. В двете крайности са „напълно натуралното” и „напълно пазарното” стопанство с различни комбинации между тях. В рамките на тази широка гама от вариации Уортън въвежда праг от 50% за произведените за пазара продукти и определя селскостопанските производители, които продават повече от нула, но по-малко от посочения по-горе праг като полупазарни, а тези над този праг - като преобладаващо или изцяло пазарни. Освен това той определя „натуралното производство” като ситуация, при която извършваните от земеделското домакинство селскостопански дейности са насочени към самозадоволяване, като е възможно малка част от продукцията да бъде продавана на пазара.

Подобен подход е възприет в член 34, параграф 1 от Регламента на Съвета относно подпомагането на развитието на селските райони от страна на Европейския земеделски фонд за развитие на селските райони (ЕО № 1698/2005), където полупазарните стопанства се определят съгласно критерия за *пазарна ориентация* като „земеделски стопанства, които произвеждат предимно за задоволяване на собствените нужди и в същото време предлагат на пазара част от продукцията си”. Тази дефиниция умишлено избягва определянето на дела на продукцията за самозадоволяване и за пазара, за да може отделните страни-членки да приемат собствени критерии за допустимост за подпомагане на полупазарните стопанства в процес на реструктуриране (мярка 141) в програмите им за развитие на селските райони (ПРСР).

⁴ <https://statistics.defra.gov.uk/esg/asd/fbs/sub/slr.htm> (28-01-2010).

⁵ https://statistics.defra.gov.uk/esg/asd/fbs/sub/farm_size.htm (28-01-2010). Едно СИТ е приблизително равно на 95 ха със зърнени храни или 50 млечни крави или 400 овце.

Това решение беше взето предимно поради трудностите при определянето на процента на продукцията, която се предлага на пазара от такива стопанства. Праговете в отделните страни-членки се основават предимно на икономическия размер. Например в България полупазарни са стопанствата с размери 1-4 ИЕ, в Литва - 2-4 ИЕ, а в Румъния - 2-8 ИЕ. В заключение, въпреки че критерият „пазарна ориентация“ дава най-точна представа за степента на развитие на натурално и полупазарно земеделие, информация за тази ориентация се набавя единствено в резултат на много подробни изследвания и не е целесъобразно при много голямо население. Критерият физически размер има съществени недостатъци. Следователно критерият икономически размер се оказва най-добрият приблизителен измерител, показващ степента на активност на НС и ППС.

НС и ППС: значение в структурата на земеделските стопанства

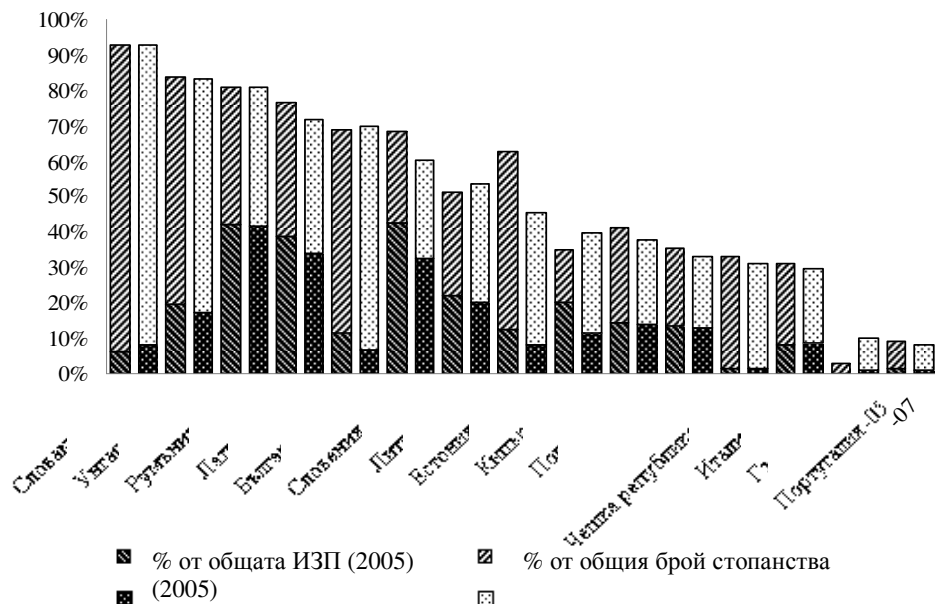
На основата на горните определения този раздел прави преглед на подходящата статистика, опитва се да докаже ролята на НС и ППС в ЕС-27, както и да илюстрира тяхното развитие през последното десетилетие. Информацията е взета от база данните на ЕВРОСТАТ4 и по-специално резултатите от Проучванията на структурата на земеделските стопанства (ПСЗС), направени през последното десетилетие на 20-и век. Представени са някои данни, характеризиращи НС и ППС в пет нови страни-членки – България, Унгария, Полша, Румъния и Словения, и събрани в рамките на проекта Структурни промени в земеделието и начина на живот в селските райони (СПЗНЖСР) по Шестата рамкова програма на Европейския съюз.

Критерият пазарна ориентация

Както беше споменато в предишния раздел, критерият за пазарна ориентация е може би най-подходящата основа за създаване на определянето на едно производство като натурално. Данните от ПСЗС показват големи различия в ЕС-27, като има разделение Изток-Запад и Север-Юг (Фигура 1). В седем нови страни-членки повечето стопанства произвеждат предимно за собствена консумация. Това са Словакия, в която през 2007 г. 93% от стопанствата са произвеждали предимно за собствено потребление, Унгария (83%), Румъния (81%), Латвия (72%), България (70%) и Словения (61%). Независимо че преобладават като брой, ППС стопанисват по-малката част от използваната земеделска площ (ИЗП). Най-краен е случаят в Словакия, в която 93% от земеделските стопанства стопанисват едва 8% от ИЗП. Само в три страни в ЕС-15, а именно Италия, Гърция и Португалия, стопанствата, които произвеждат основно за собствена консумация, играят съществена роля в общата структурата на стопанствата. Значението на НС и ППС в повечето страни намалява. Между 2005 г. и 2007 г. най-бърза структурна промяна е отчетена в Естония, където делът на ППС в общия брой земеделски стопанства намалява със 17% и в Словения, в която делът на използваната земеделска площ от страна на ППС намалява с 10%.

4 Информацията от Евростат е извлечена от база-данните „Селско стопанство“, които са част от системата Еврофарм на Евростат. Системата Еврофарм съдържа статистическа информация за структурата на земеделските стопанства, събирана чрез проучванията на структурата на земеделските стопанства. Тази информация е достъпна на адрес http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_SDDS/EN/ef_esms.htm. Поради различните дефиниции на понятието стопанство, в отделните страни-членки се включват различни по размер стопанства, характеризирани като ППС, поради което е невъзможно да бъдат правени международни сравнения за техния брой. Ето защо анализът в поредицата на Евростат „Статистика във фокус“ е концентриран върху стопанствата с размер най-малко една икономическа единица (ИЕ)

Фигура 1: Дял на земеделските стопанства, които произвеждат предимно за собствена консумация и дял от използваната земеделска площ (ИЗП), която стопанисват, в различните страни-членки, 2005 г. и 2007 г. (с изключение на всички стопанства <1 ИЕ)

Източник: ПСЗС на Евростат, (2005) and (2007).

Данните на Евростат не дават подробна картина на ППС. Поради тази причина в проекта СПЗНЖСР се проучват 1 102 земеделски домакинства в пет нови страни-членки и се отчита състоянието на тези домакинства през 2006 г. В Таблица 1 са представени някои важни характеристики за домакинствата, които произвеждат предимно за собствена консумация (като продават по-малко от 50% от своята продукция). Данните в Таблица 1 са представителни за проучването.

Таблица 1: Характеристики на НС и ППС според проекта СПЗНЖСР

	България	Унгария	Полша	Румъния	Словения
Дял на НС/ППС в извадката на страната (%)	57.8	34.1	34.2	75.4	32.1
За тези НС/ППС:					
Дял на продукцията, продадена на пазара (%)	19.6	12.0	26.6	25.5	16.6
Дял на собственото производство в общото потребление на храни (%)	50.2	40.3	43.3	59.1	42.6
Обща обработваема земя (ха)	2.7	4.1	5.6	3.2	6.5
Среднотатистически доход на глава от населението (по паритет на покупателната способност в €)					
Като се изключи стойността на продуктите, произведени в натуралното стопанство	4060	7609	5884	4460	8836
Включително стойността на продуктите, произведени в	6623	8694	9018	6701	11186

натуралното стопанство					
Възраст на главата на домакинството	54.8	55.3	52	58.1	55.3
Процент от времето, прекарано в стопанството от главата на домакинството (%)	74.4	68.2	67.5	79.8	70.2

Източник: База-данни на проекта СПЗНЖСР, извадка от 1 102 земеделски домакинства

Както се и очаква, България и Румъния имат най-висок дял ППС в извадката по проекта СПЗНЖРС. Една от характеристиките на ППС е малкият дял от продажбите на техните продукти на пазара. Проучването потвърждава дребният размер на ППС – в три от страните средният размер на стопанствата е по-малък от 5 ха. Главите на домакинствата са в пред пенсионна възраст и въпреки че стопанисват малки ферми, посвещават по-голяма част от работното си време на работата в стопанството. Това е пример за ниската производителност на труда в ППС.

Критерият икономически размер

Според ПСЗС на Евростат през 2007 г. в ЕС-27 е имало 11,1 милиона малки стопанства (под 8 ИЕ). От тях 6,4 милиона са били под 1 ИЕ и следователно са считани за НС, а останалите 4,7 милиона са били ППС. Изразен в проценти, дялът НС и ППС е съответно равен на 46,6% и 34,5% от общия брой на земеделските стопанства. Усреднените данни за ЕС-27 показват по-малкото значение на НС от гледна точка на ИЗП. През 2007 г. НС са стопанисвали едва 6,8% от ИЗП в ЕС-27. Дялът на НС и ППС (т.е. всички стопанства под 8 ИЕ) е бил по-висок – 22,5%. Между двата ПСЗС през 2003 г. и 2007 г. значението на НС и ППС слабо се е понижило.

В новите страни-членки се получават сходни резултати за дела на НС, ППС и малките стопанства, независимо дали се използва критерият икономически размер или критерият пазарна ориентация, а именно, че НС и ППС преобладават в общия брой на стопанствата (Таблица 1А от Приложение 1). Важна тенденция в някои страни е намаляването на дела на НС (по-малки от 1 ИЕ) и увеличаването на дела на ППС (между 1 и 8 ИЕ). Примери за това са Естония, Словакия, Кипър и Чешката република. Това е положителна тенденция, тъй като ППС може да осигурят по-голям паричен доход на земеделските домакинства от НС и по този начин да допринесат повече за растежа на икономиката в селските райони. Двойствената роля на стопанствата е най-силно изразена в България, Чешката република и Словакия, където НС и ППС стопанисват малък дял от ИЗП, но представляват голям процент от общия брой на стопанствата.

През 2007 г. в ЕС-15 е имало седем страни (Португалия, Гърция, Италия, Обединеното кралство, Швеция, Испания и Австрия), в които повече от 50% от стопанствата осъществяват дейност на равнище по-ниско от 8 ИЕ. Въпреки това, противоположно на критерия пазарна ориентация, няма явно разделение Север-Юг, когато се прилага критерият икономически размер. По принцип в ЕС-15 икономическите единици представляват по-подходящ критерий за разграничаването на малките стопанства. За новите страни-членки критерият пазарна ориентация е по-полезен, тъй като решенията за производството често се влияят от нуждите на домакинството от храни. В ЕС-15 най-големият дял на ИЗП, стопанисвана от малките стопанства, е в Австрия и Гърция - съответно 36 % и 33 %.

Физически показатели на дребните стопанства

Както беше вече споменато, стопанствата с ИЗП, по-малка от или равна на 5 ха, може да се определят като дребни. Използването на този физически показател илюстрира огромните различия в рамките на ЕС-27. През 2007 г. стопанствата с по-малко от 5 ха са представлявали повече от 90% от всички стопанства в Малта и България, но само 2,8% в Дания (Таблица 2А в Приложение 1). Разделението Север-Юг и Изток-Запад, което е очевидно, когато се прилага критерият пазарна ориентация, се откроява при използването и на физическите показатели. Преди присъединяването към ЕС (2004 и 2007 г.) в новите страни-членки са преобладавали малките стопанства. Бързите структурни промени след присъединяването и съответно намаляващият дял на дребните земеделски стопанства доведоха до това, че в три нови страни-членки (Чешка република, Естония и Латвия) по-малко от 50% от стопанствата попадат в тази категория.

Ситуацията в ЕС-15 е различна. Малките стопанства преобладават в Италия, Гърция, Португалия и Испания. С изключение на Гърция делът на малките стопанства в тази група от страни постепенно е намалял с течение на времето.

По отношение на земеделската земя, с изключение на Малта, стопанствата по-малки от 5 ха стопанисват по-малко от половината от ИЗП. Независимо от това те са важни в Румъния (стопанисват 35% от ИЗП през 2007 г.), Кипър (29%), Гърция (27%) и Словения (22%).

Ако вземем ЕС-27 като цяло, през 2007 г. е имало 9,65 милиона дребни стопанства, под 5 ха, (70,4% от всички земеделски стопанства), които са стопанисвали 8,4% от използваната земеделска площ.

Като цяло през периода между 2003 г. и 2007 г. се наблюдава спад в ролята на дребните стопанства, определени според критерия размер на стопанисваната земя, от гледна точка на дела им в общия брой на стопанствата и в общите ИЗП.

Важен аспект е специализацията на някои от тези малки стопанства. Може да се предполага, че дребните стопанства ще се съсредоточат в интензивното зеленчукопроизводство, овощните насаждения, лозята, маслинови горички и някои смесени производства. В Таблица 3А в Приложение 1 е представена ролята на най-дребните стопанства (по-малки от 2 ха) от гледна точка на дела им в различните видове стопанства в някои страни от ЕС-27. В някои от новите страни-членки, по-специално в България и Румъния, няма ясна зависимост между размера на стопанството и специализацията. Стопанствата под 2 ха преобладават убедително във всички специализирани производства (единственото изключение са полските култури в България). Въпреки това в повечето страни-членки на ЕС-27 дребните стопанства са ясно специализирани, например, в интензивно градинарство, свиневъдство и птицевъдство. Поради това, в допълнение към проблемите, свързани с националните различия в класификации на стопанствата в зависимост от стопанисваната земя, това е друг аргумент за възприемането на физическия критерий като по-неточен измерител на за ППС или дори на малките стопанства, отколкото пазарната ориентация и или произвежданите ИЕ, особено в случаите, когато някои специализирани стопанства могат да бъдат относително големи стопански предприятия, независимо от ограничения размер на използваната площ.

В заключение, с разширяването пред 2004 г. и 2007 г. се увеличи значението на малките стопанства, НС и ППС в ЕС. Структурната промяна доведе до бавно и постепенно намаляване на ролята на дребните стопанства в ЕС-15, но в някои от

новите страни-членки този процес се развиваше много по-бързо. Това означава, че в бъдеще положението в новите страни-членки може да бъде много разнообразно, като НС и ППС е вероятно да останат преобладаващият вид земеделски стопанства в някои селски области, докато в други земеделието може да стане много по-комерсиално.

Кои са пречките пред пазарната ориентация на ППС?

Независимо от използваното определение или праг, съществена характерна черта на полупазарните стопанства е това, че значителна част от произведената продукция не се продава. Три причини могат да обяснят липсата на пазарна ориентация на производството: транзакционните разходи, неспособността за спазване на селскостопанските стандарти и нематериалните ползи от потреблението на храни, произведени в собственото стопанство. В новите страни-членки, и особено в по-бедните от тях се прибавя и четвъртия аргумент, а именно, че домакинствата не продават продукцията си, тъй като зависят от нея за задоволяване на собствените си нужди от консумация на храни, и то не само защото не разполагат с достатъчно парични средства, но и поради малкото алтернативни източници за доставка на пресни продукти в изолираните селски общности. Този аспект на ППС се обсъжда в Раздел 4 във връзка с това, че полупазарните стопанства действат като буфер срещу бедността.

„Транзакционните разходи“ са разходите, направени при стопанския обмен, чиито основни форми са: търсенето на потенциални партньори, събирането на информация за цените, разходите по договарянето, сключването и прилагането на договорите. Те се отнасят също до отдалечеността от пазара и транспортните разходи, които могат да бъдат особено високи за малките селскостопански производители в отдалечени области. Гьоц (1992 г.) демонстрира, че разходите по сделката понижават цените, получени от селскостопанските производители при продажбата на тяхната продукция и повишават реално платените цените при закупуването на суровини, при което получената разлика в цените не стимулира стопаните да продават на пазара или да закупуват суровини отвън. Освен това транзакционните разходи за купувачите при покупката на суровини от множество дребни производители са значително по-високи в сравнение със ситуацията, когато съществуват малко на брой едри доставчици (СУинен, 2005 г.). Поради тази причина кооперирането между малките стопанства е от основно значение за подобряване на техния достъп до пазара. Опитите за стимулиране на пазарна ориентация трябва да бъдат насочени към политики за намаляване на транзакционните разходи чрез понижаването на транспортните разходи и насърчаване на маркетинговите кооперативи. Въпреки значението на кооперирането обаче в някои райони и по-специално в новите страни-членки, е налице слабо желание за формално обединение на НС и ППС.

Друг подход при анализирането на потенциалните пречки за комерсиализирането на ППС е да се разгледа степента, до която селскостопанските стандарти могат да бъдат бариера за излизането на пазара. Селскостопанските стандарти могат да се прилагат за: качеството (например органолептични характеристики, външен вид), безопасността, автентичността и производствения процес (например органично производство) (Риърдън, 2006 г.). Обикновено обществените органи определят и въвеждат такива стандарти, но частните стандарти, включително договореностите с трети страни, като Глобалното партньорство за добра селскостопанска практика или Британския консорциум на търговците на дребно, или специфични за купувача стандарти, стават все по-популярни в международните вериги за доставяне на храни. Въпреки че в процеса участват и някои малки производители, разходите за получаване на сертификати може да възпрепятстват стопаните, които имат ограничен достъп до кредитиране поради малкото активи и/или нисък обем на

производството. С все по-масовото навлизане на супермаркетите пазарът за продуктите без сертификати намалява (Драйс и др. 2004 г.; Риърдън, 2006 г.) и в определени случаи напълно изчезва.

Трети аргумент, който обяснява ниското ниво на пазарна ориентация е, че някои производители могат да получат удовлетворение (нематериални ползи) от отглеждането и потреблението на собствените продукти. В Западна Европа това често се свързва със „стопанството за хоби“. Мелър (1970:220) го определя като „натурална насоченост“: това са селскостопански производители, които „предпочитат произведените от тях растениевъдни и животински продукти да отиват за домашно потребление, вместо да се продават на пазара“. Ценовите сигнали, транзакционните разходи и политиките могат да нямат голямо значение при обясняването на производствените и маркетинговите решения на тези селскостопански производители. Въпреки че е трудно да се определят и наблюдават за статистически цели, „стопанствата за хоби“ играят важна роля за връзката между градските и селските райони, свързани са предимно с градската заетост и пътуването до местоработата. Съществуването им е свързано с ползи за околната среда,⁷ тъй като техните цели са ориентирани по-скоро към начина на живот, отколкото към извличането на икономически ползи.

В действителност земеделските домакинства са хетерогенни. Докато някои ППС са вече добре интегрирани на пазарите, други не са; докато много от тези стопанства продължават да се занимават със стопанска дейност по необходимост, на други изглежда просто им харесва този начин на живот (Давидова и др., 2009).

3. КОИ СА СТОПАНИТЕ НА НС И ППС?

Някои автори се опитват да изведат типологии на НС и ППС и да ги класифицират в хомогенни групи (кълъстери), като изследват характеристиките на стопаните, базата от активи на стопанствата, наличието на неземеделски доходи, и отношението на селскостопанските производители към стопанството, диверсификацията и преустановяването на селскостопанската дейност.

Хокинс и др. (1993 г.) определят три вида модела за адаптиране на земеделските домакинства в Западна Европа, а именно *ангажираност* в земеделието, *оттегляне* – включително в крайни случаи цялостно преустановяване на селскостопанската дейност, и *стабилност*. Въпреки, че по-големите стопанства продължават да следват модела на ангажираност в земеделието, при по-малките се наблюдава тенденция към оттегляне. В тяхната извадка, която включва 6 000 домакинства в 24 области в 12 страни от ЕС, средният размер на стопанствата, които се характеризират с ангажираност в земеделието, е 18 ИЕ или 48 ха, докато размерът на стопанствата, които се оттеглят от земеделието е съответно 7,7 ИЕ и 13 ха. Размерът на „стабилните“ домакинства е между тези две граници. Авторите посочват три типични характеристики на стопанствата, които се оттеглят от земеделието – напускане поради пенсиониране, разнообразяване на дейността или закриване на непечеливши производства. Въпреки това най-малките стопанства могат да бъдат стабилни, просто защото за тях по-нататъшното оттегляне би довел до пълно прекратяване на селскостопанската дейност.

⁷ По оценки на ДЕФРА от 130 000 стопанства в Англия около 66 000 са стопанства за хоби. От гледна точка на производството приносът им е незначителен, тъй като техният дял в селскостопанското производство е едва 4%, но стопанисват 10% от селскостопанските площи.

При всички видове класификация важна разграничителна характеристика е степента на плуриактивност и диверсификация на стопанството. Хокинс *и др.* (1993 г.) установяват, че туризмът е по-характерен за големите стопанства, тъй като изисква развити земеделски ресурси. Работа извън стопанството се предприема предимно в по-малките стопанства, но това зависи основно от външните условия, т.е. развитието на икономиката в селските райони и инфраструктурата, и наличието на работни места в неземеделските сектори..

Както беше подчертано в предишния раздел, една от страните от ЕС-15, в които полупазарните стопанства са важни, е Гърция. Даскалополу и Петру (2002 г.) изготвят типология за гръцките стопанства, като се съсредоточават върху техните модели за оцеляване и приспособяване. Те идентифицират три основни типа земеделски домакинства – *натурално, оцеляващо и произвеждащо*, като ги разграничават по заетостта в неземеделски сектори, взетата под аренда земя, наетите работници и степента на механизация. *Натуралните* стопанства са малки (по-малки от 1 ха), арендуват малко земя или наети работници и имат ниска степен на механизация. Те произвеждат или за собствена консумация (например маслиново масло), или друг продукт, за който в рамките на Общата селскостопанска политика им е определена квота. Една трета от тези домакинства имат неземеделски доходи. Авторите твърдят, че в бъдеще тези домакинства най-вероятно ще преустановят да се занимават със земеделие

Оцеляващите стопанства варират от малки ППС с площ от 1-5 ха до стопанства с площ до 20 ха, а понякога и повече. Те арендуват повече земя и разполагат с по-висока степен на механизация в сравнение с натуралните стопанства, но оцеляването им се основава на работа в стопанството на непълно работно време. Ето защо плуриактивността е важна тяхна характеристика. Не всички домакинства от тази група обаче работят на непълно работно време; някои генерират основния си доход от земеделие и следват производствена стратегия, основана на модернизация на стопанството.

Произвеждащите земеделски стопанства стопанисват земя над 10 ха. Те са много по-добре интегрирани към пазарите на производствените фактори, голяма част от земята им е арендувана и наемат доста работници и обикновено са с пазарна ориентация. Тези ферми се управляват основно от стопани на пълно работно време.

В резултат на нарастващия интерес на политиците към характеристиките на НС и ППС в новите страни-членки беше извършена известна типологизация на стопанствата в тези страни. Давидова *и др.* (2009а) изготвиха характеристика на земеделските домакинства въз основа на резултатите, получени по проекта СПЗНЖСР, в пет нови страни-членки; тези резултати се отнасят до три региона във всяка страна или общо 15 региона. Авторите определят четири типа земеделски домакинства: *стопанства с непълно работно време, натурални стопанства (малки, НС и ППС), малки пазарно ориентирани стопанства и големи комерсиални стопанства.*

Стопаните *на непълнен работен ден* имат високо ниво на платена заетост извън земеделието; те са относително по-млади и по-образовани. Обработваните площи са най-малки в сравнение с останалите земеделски клъстери (5,5 ха). Селскостопанските производители на непълнен работен ден обаче не са хомогенни. Някои от тях са типични ППС, а една трета считат, че натуралното производство е важно за тяхното оцеляване. В същото време 10% от селскостопанските производители на непълнен работен ден твърдят, че домакинството им получава достатъчни доходи, за да живее комфортно, а

22% считат, че приносят на собствената продукция за благосъстоянието на домакинството не е важен. Това означава, че сред селскостопанските производители на непълен работен ден съществува подгрупа от *стопани, за които земеделието е хоби*. Повечето селскостопански производители на непълен работен ден не предвиждат никакви промени в краткосрочен или средносрочен план. Въпреки това приблизително една пета от селскостопанските производители на непълен работен ден искат да увеличат своята заетост в земеделието. Ако политиката се насочи към тях, те може да преминат към по-пазарно ориентирано земеделие.

Приблизително една четвърт от домакинствата попадат в групата на *малките НС и ППС*. Въпреки че тези селскостопански производители прекарват почти цялото си работно време в стопанството, те стопанисват малки площи (около 7 ха) и поради това се характеризират с ниска производителност, а често и с по-ниска заетост. НС и ППС се отличават също с по-високата възраст на стопаните (средна възраст от 57 години), по-ниско ниво на диверсификация на доходите в сравнение с другите видове стопанства и по-малък дял на продаваната на пазара продукция (приблизително една трета). Те са бедни откъм активи (само една трета от тях притежават селскостопански машини) и зависят от машините на други хора или използват основно ръчен труд. Географската отдалеченост на тази група с оглед на нейното местоположение ограничава възможностите за намиране на работа извън земеделието. Следователно паричните доходи са ниски и се разчита в голяма степен на натуралното производство, което води до по-голямо обедняване. Мнозинството от НС и ППС оценяват натуралното производство като или много важно или решаващо за оцеляването. Затова като цяло за стопанствата от този вид са необходими социални политики, насочени към облекчаване на бедността в селските райони.

Най-широко разпространеният тип земеделски стопанства са *малките пазарно-ориентирани стопанства*. Средният размер на стопанството е 6,3 ха. Те са разположени в близост до градските центрове, но се занимават основно със земеделие от гледна точка на разпределението на времето на главата на домакинството и източниците на доход. В тях се влага предимно трудът на членовете на домакинството; много от тях притежават селскостопанско оборудване и не разчитат много на натуралното производство. Въпреки това селскостопанските производители са сравнително стари – 58 години. Поради това не е изненадващо, че приблизително едно от всеки десет стопанства търси начини да прехвърли стопанството на следващото поколение в рамките на следващите пет години. Само малка част от стопаните ще предприемат действия за интензифициране на земеделската дейност или за нарастването на дела на продажбите. Повечето от тях предвиждат да продължат настоящите си практики. Някои схеми и програми за ранно пенсиониране, които улесняват прехвърлянето на дейността към по-младите селскостопански производители, може да са подходящи мерки за тази група от стопанства.

Големите стопанства с пазарна ориентация (голям се използва в относителен смисъл спрямо другите стопански клъстери) стопанисват средно по 30 ха. Тези селскостопански производители обикновено са сравнително млади, имат големи активи в земя и в селскостопанска техника и целта им е получаването на печалба. Те ползват консултантски и банкови услуги. Заети са в земеделието и една трета от домакинствата твърдят, че имат амбиции да се ангажират още повече със земеделие в бъдеще, като по този начин се доближават до групата на стопанствата, следваща модела на ангажираност, в Западна Европа.

Различните типове земеделски домакинства имат различна относителна важност в петте страни. Например ако в България преобладава групата на малките

НС/ППС, в Унгария, Полша и Словения най-многобройна е групата на малките производители с търговска насоченост (Таблица 2).

Таблица 2: Дял на клъстерите по страни (%)

	Големи	Стопани с непълно работно време	Малки	Малки	Общо за страната
	с пазарна ориентация		с пазарна ориентация	натурални	
	N = 68	N = 283	N = 418	N = 243	
България	5.6	21.5	8.9	64.0	100
Унгария	12.7	33.3	52.7	1.2	100
Полша	2.5	29.6	50.8	17.1	100
Румъния	4.0	29.5	39.8	26.7	100
Словения	10.9	26.8	60.7	1.6	100

Източник: Давидова и др. (2009).

Друга неотдавнашна типология е изградена върху по-широката перспектива за селските райони. Вегенер и др. (2009 г.) изготвиха типология на селските домакинства в три нови страни-членки на Европейския съюз, като ги разделят на *диверсификатори в селските райони, селски пенсионери, селскостопански производители и новодошли в селските райони*. Както се очаква диверсификаторите в селските райони се отличават с най-висок дял от неземеделски източници на доходи. Те имат относително високо образование. Селските пенсионерите са възрастни, управляват малки стопанства и голям дял от членовете на домакинствата им са в надтрудоспособна възраст. Селскостопанските производители управляват най-големите стопанства и са предимно пазарно ориентирани. Новодошлите в селските райони са млади, но с ниско образование и много ниски доходи. Те изглежда имат най-голяма нужда от специално подпомагане.

Разгледаните типологии показват, че в ЕС-15 и в новите страни-членки много от НС и ППС са малки и се управляват основно от по-възрастни стопани, които или нямат желание за промяна или възнамеряват да се откажат от земеделска дейност. Съществува обаче и малка група от по-млади и по-добре образовани натурални и полупазарни стопански производители, които се стремят да развият бизнеса си било в областта на земеделието, било в други сфери. Наблюдава се и група, при която е налице тенденция да разчита във все по-голяма степен на плуриактивността за повишаване на дохода на домакинството. Ясно е, че ако НС и ППС искат да оцелеят, те трябва да разчитат по-малко на доходите от земеделие и да съчетават селскостопанската дейност с диверсификация и/или друга дейност извън земеделието. Всичко това може да се постигне обаче единствено чрез развитие на селските райони, насочено към увеличаване на привлекателността на селските райони за неземеделските предприемачи и нарастването на възможностите за заетост.

4. РОЛЯТА НА НС И ППС ЗА РАЗВИТИЕТО НА ЗЕМЕДЕЛИЕТО И СЕЛСКИТЕ РАЙОНИ

Според съществуващата литература полупазарното земеделие играе три основни роли за развитието на земеделието и селските райони:

- като буфер срещу бедността;
- като основа за диверсификация и мултифункционалност на стопанствата;

с) като осигуряващо ползи за околната среда

Тези аргументи са разгледани по-долу.

Буфер срещу бедността

Костов и Лингърд (2002 г.) твърдят, че натуралното земеделие действа като буфер срещу крайната бедност, като предоставя някакви минимални количества храни и доходи. Това земеделие е най-важно в местата със слаби или липсващи социални осигурителни мрежи, висока градска безработица, слабо развитие на неземеделския сектор в селските райони и дълбоки икономически промени, които се наблюдаваха в Централна и Източна Европа през 90-те години на 20-и век. По този начин натуралното земеделие предоставя „макар и слаба застраховка срещу икономическите рискове“ (Абеле и Фроберг, 2003 г., стр. iv).

Неотдавнашни емпирични данни потвърждават, че полупазарното земеделие действа едновременно като буфер и осигурителна мрежа за селските домакинства, които се задоволяват с ниски доходи и ограничена заетост извън земеделието (Фредриксън и др., 2010 г.). В Таблица 3 е представена общата картина за приноса на натуралното производство в общия доход на домакинствата, изследвани в рамките на проекта СПЗНЖСР. Продукцията, която не се продава на пазара, а се консумира от домакинството, е оценена по пазарни цени (конкретно за домакинството или средни за съответното населено място, като така се отчита качеството и ниският обем на продажбите). Стойността на продукцията за самозадоволяване е прибавена към реалните парични доходи на домакинствата, за да се потвърди приноса на този „доход на натура“ за доходите на домакинствата и за подобряване на ситуацията с бедността.

Таблица 3: Дял на приноса на натуралното производство в доходите на домакинствата (%)

	Домакинства, чийто общ доход е под прага на бедност ⁸⁵	Домакинства, чийто общ доход е над прага на бедността	Средно за страната	Домакинства, прескочили прага на бедност поради оценка на натуралното стопанство
България	41.7	24.5	29.0	17.1
Унгария	19.2	5.7	7.6	3.5
Полша	39.0	22.7	24.2	7.4
Румъния	58.5	31.5	32.9	2.8
Словения	23.1	9.0	12.5	8.4

Източник: Анализ въз основа на база-данните, събрани по проекта СПЗНЖСР

Натуралното производство допринася значително за доходите на домакинствата, особено в Румъния, България и Полша. Както се очаква, приносът на натуралното производство е по-висок при домакинствата, които са под прага на бедността. Например в Румъния натуралните стопанства са от съществено значение за

⁸

Праговете на бедност през 2006 г. (годината, за която се отнася проучването) са, както следва: България – 1022 евро; Унгария – 2308 евро; Полша – 1867 евро; Румъния – 828 евро и Словения – 5589 евро. (Равняващи се на 60% от националния средностатистически доход).

оцеляването на бедните селски домакинства. От общите доходи на тези домакинства, преобладаващият дял от 58,5% е „в натура“. Независимо от решаващото значение на натуралното производство за доходите на бедните в Румъния, това производство играе най-голяма роля за облекчаването на бедността в България, защото при устойчивостта на продукцията за самозадоволяване най-висок процент от домакинствата прескачат прага на бедността. Въпреки значението му за намаляването на бедността, натуралното стопанство не може да я премахне напълно. Освен това данните за Румъния показват, че най-бедни са тези, които живеят в селските райони и са безработни или нямат достъп до земя (Петровици и Гортън, 2005 г.).

Трябва да се отбележи също, че въпреки че може да действа като буфер срещу бедността в селските райони, полупазарното земеделие може да бъде неефективно и/или дори да възпрепятства структурните промени. Например в техния анализ на данните за Полша, Петрицк и Тиран (2003 г.) отбелязват, че широко разпространеното полупазарно земеделие има тенденция да потвърждава сравнително неефективното използване на труда и земята, като по този начин възпрепятства растежа на пазарно-ориентираните стопанства. Ето защо т.нар. наречената „алтернатива цена на пропуснатите възможности“ на полупазарното земеделие може да бъдат висока.

Основа за диверсификация и мултифункционалност на стопанствата.

От гледна точка на селскостопанските производители съществуват няколко вида диверсификация. Илбъри (1991 г.) определя два такива вида. Първият от тях е селскостопанската диверсификация, при която акцентът на заетостта се запазва в областта на земеделието. Този вид диверсификация включва производството на неконвенционални продукти, развитието на горски дейности и предоставянето на селскостопански услуги по договор. Вторият вид – структурната диверсификация – се основава на използването на активите на стопанството за неселскостопански дейности, например добавена стойност чрез преработка на аграрни суровини или агротуризмъ. Според Ларсен (2009 г.) полупазарното земеделие е добра основа за диверсификация и растеж на неземеделската икономика в селските райони. Авторът твърди, че характеристиките на полупазарното земеделие (местно производство на храни, къси вериги на доставка, голямо биологично разнообразие и богато културно наследство) предоставят ценни възможности за създаването на по-голяма добавена стойност и на алтернативни предприятия в селските райони като агротуризмъ и кулинарни специалитети. Вместо да го възприема като икономически проблем, тя смята, че полупазарното земеделие трябва да се използва като източник за развитие на селските райони. Ван Хьойленбрук и др. (2007 г.) считат, че земеделието, което предоставя основа за развитие на широк спектър от натурални стоки и услуги, трябва да се счита за същност на мултифункционалността.

Съществуват примери, че производството на кулинарни специалитети създава основа за нарастването на добавената стойност в стопанствата (Трегеар и др., 2007 г.) Организирането на такива производства често изисква обаче управленски и маркетингови умения, както и финансов капитал, с които полупазарните производители не разполагат. То може да зависи и от добрата инфраструктура, която липсва в повечето отдалечени селски райони. Меерт и др. (2005 г.) изследват различните стратегии за осигуряване или нарастване на дохода, прилагани от 49 стопански производители във Фландрия, Белгия. Авторите посочват плуриактивността, следвана от структурна диверсификация, като най-често използвани стратегии.

Перие-Корне и Обер (2009 г.) представят три стратегии за малките земеделски стопанства в ЕС-15 на примера на модели на диверсификация на „малки“ френски

стопанства (до 40 ИЕ). Първата стратегия е свързана с развитието на селския туризъм, който предоставя добри перспективи не само на бизнеса за настаняване, но и на този за търговията на дребно и занаятчийството. Втората стратегия включва предоставянето на органични продукти с голяма стойност и използване на различни етикети за обозначаване; третата стратегия се състои в развиване на плуриактивност в областта на земеделието и неселскостопанските сектори. Понякога доходите, получени от дейности извън земеделието, се инвестират в него и това спомага за съживяването на стопанството. При проучването на френските стопанства авторите посочват, че за повече малки стопанства успешната диверсификация в качествени етикетирани продукти, като например тези с „*обозначаване на произхода*“, е трудна, но успешното производство на органични продукти с по-висока стойност може да е по-лесно.

В новите страни-членки икономическият растеж след присъединяването стимулира диверсификацията и плуриактивността. Една от важните характеристики на земеделието в Полша след присъединяването например се състои в това, че малките и средните стопанства разчитат по-малко на селското стопанство като основен източник на доходи и се увеличава плуриактивността, особено под формата на получаването на доходи от земеделието и от платена работа (Волек, 2009 г.). Важността на платената работа е намаляла като основен източник на доходи само за най-малките стопанства с площ 0-1 ха. Тези най-малки стопанства също са и единствената група въз основа на критерия физически размер, чиито общи доходи са намалели след присъединяването.

Статистиката може да бъде допълнена с тематични проучвания на отделни стопанства, които документират опита на отделни стопанства. По-долу са представени два случая на успешна диверсификация на стопанствата в новите страни-членки.

Диверсификация в селски туризъм – малък селскостопански производител в Румъния

Главата на домакинството, който е на 36 години, притежава 4 хектара в хълмиста област в окръг Нямц в Румъния. След завършване на средно образование той заминава за Испания, където работи в строителството. Работата му в Испания включва чести пътувания из страната, при които отсяда в къщи за гости. Именно по този начин възниква идеята за инвестиране в къща за гости в Румъния. Неговото родно село е разположено в живописна област с манастири със стенописи, които привличат туристите. След като се връща в Румъния, главата на домакинството решава да търси подпомагане от САПАРД за тази идея. След като е информиран за програмата САПАРД от националните медии, той сключва договор с консултантска компания, която да му помогне при кандидатстването по програмата. Установява, че процедурата е бюрократична, но не е невъзможна. Паралелно с кандидатстването по САПАРД селскостопанският производител инвестира в своето образование и завършва бакалавърска степен, преди да продължи с магистърска степен.

Кандидатстването му по САПАРД е успешно, тъй като инвестира своите спестявания в проекта. Той изгражда къща за гости с 10 стаи с модерни съоръжения, за да привлече румънски и чуждестранни туристи. Отваря и ресторант, в който използва продукцията от собственото си стопанство, както и на други местни фермери. Освен него, в бизнеса е включена и неговата съпруга, като имат девет служители. Съпругата сега завършва средно училище с професионална квалификация в туризма.

Къщата за гости е отворена преди 2 години. Първата година е успешна, особено през лятото. През миналата година обаче бизнесът не върви успешно, тъй като финансовата криза засяга туристическия пазар.

В този случай местоположението на стопанството, наличието на собствен капитал и средствата по САПАРД са от съществено значение за успеха. В допълнение главата на домакинството е млад и предприемчив и семейството е инвестирало в своето образование.

Източник: телефонно интервю, проведено от К. Сута и С. Давидова (март 2010 г)

Ниски първоначални разходи: диверсификация на полупазарно стопанство в Полша

Този случай се отнася до малко стопанство с площ 3,2 ха, което произвежда предимно за самозадоволяване и продава малка част от продукцията си на пазара. Въпреки че доходът от продажбите варира, обикновено е нисък. Това е причината за решението за диверсификация. Предишният опит в търговията на дребно е важен фактор при вземането на решение за откриване на магазин към стопанството. Главата на домакинството преди това работи извън стопанството, като продава неземеделски стоки на местния пазар. След това продава хранителни продукти на сергия на местния пазар. Този опит му дава представа за пазара и за законодателните изисквания, необходими за отварянето на сергия. Това му помага да намали транзакционните разходи, свързани със започването на новия бизнес. Неговата съпруга преди това работи в търговията със захарни изделия и използва този опит за приготвянето на захарни изделия, които могат да се продават директно на клиентите в магазина. Била е обмислена и възможността за продажбата на месо от собствено производство, но се е счело, че считат инвестициите, необходими за посрещането на стандартите, са твърда големи в сравнение с малкия мащаб на производството.

Стопанството е разположено в село, през което минава главен път, то е леснодостъпно и е близо до автобусна спирка. Ето защо магазинът е удобен за клиентите, тъй като не е необходимо да пътуват специално, за да стигнат до него.

Основните фактори, която влияят за успешната диверсификация в този случай са: предишният опит в търговията на дребно, наличието на място, което може да се превърне в магазин и местоположението на стопанството на главния път, което го прави леснодостъпно за клиентите

Източник: Чаплин, 2003 г.

Както беше вече споменато, диверсификацията или чрез плуриактивност, (като например постъпването на платена работа извън стопанството), и/или чрез разнообразяването на дейността, (като например развитие на туризма или на развлекателния бизнес както във фермата, така и извън нея), може да е стратегията за оцеляване за малките стопанства. Данните от проучвания в европейските страни показват, че вероятността за диверсификация зависи от няколко фактора. В по-големите стопанства главата на домакинството е по-малко вероятно да приеме работа извън стопанството, тъй като такива стопанства е по-вероятно да осигуряват пълна заетост. Стопанствата под аренда е по-малко вероятно да се стремят към диверсифициране на дейността поради ограниченията, записани в арендните договори. По-малка е вероятността по-отдалечените стопанства да диверсифицират дейността или заетостта си (Барлас и др., 2001 г.) Това е така, защото по-рядко населените райони с ниска покупателна способност на населението предоставят по-малко възможности за бизнес и трудова заетост. Често е налице разминаване между онези, които най-силно се нуждаят от диверсификация (малките, отдалечени стопанства), и онези, които разполагат с необходимия човешки и финансов капитал за

успешна диверсификация (Чаплин и др., 2007 г.) Селскостопанската политика също оказва влияние върху склонността на стопанските производители да се диверсифицират. Чаплин и др. (2007 г.) установяват, че прилагането на мерките от стълб 1, включително преките плащания, намалява склонността към диверсификация. Това е така, защото повечето земеделски производители приемат диверсификацията като средство за получаването на постоянни и по-високи доходи. „Силният“ първи стълб може следователно да потисне усвояването на средства по някои от мерките от стълб 2. Може да стане и обратно, например по мярка 121 - инвестиции в земеделските стопанства, тъй като по-високият доход, получен по стълб 1, насърчава стопанските производители да инвестират в проекти за селскостопанско развитие.

Доставчик на екологични ползи

Насърчаването на устойчиво земеделие, което щади околна среда, е съществена цел на ОСП и на другите политики на ЕС. То включва отговорно управление на природните ресурси чрез избягване на прекомерната им експлоатацията, подобряване на ефективността на използване на природните ресурси, признание за услугите, свързани с поддържането на екосистемата и прекратяване на загубата на биологично разнообразие (ЕС, 2008 г.)

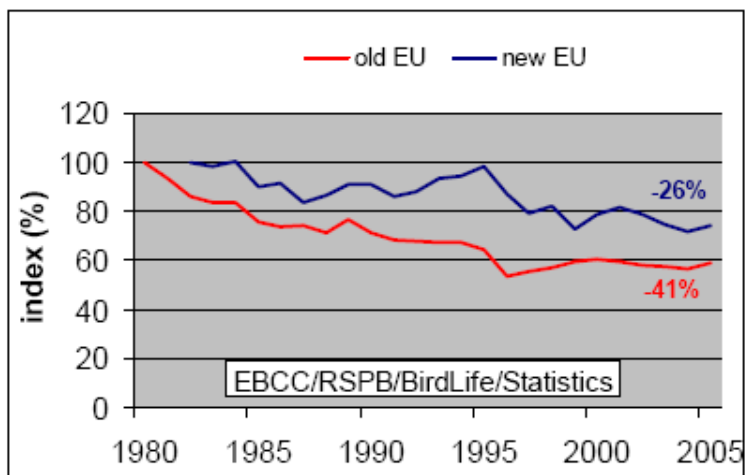
Матисън и Норис (2005 г.), като проучват връзките между политиката, използването на земята и биологичното разнообразие, идентифицират три широки категории земеделски системи в зависимост от цялостното равнище на развитие: i) развити селскостопански системи, ii) преходни селскостопански системи, и iii) преобладаващо натурално земеделие в контекста на развиващите се страни, със селскостопански практики за интензификация в съчетание с икономическо развитие. Често се предполага, че екстензивните селскостопански практики, които са характерни за повечето ППС и стопанствата с малък мащаб, представляват по-устойчив начин на развиване на земеделие, противоположно на интензивните стопански практики, характерни за развитите селскостопански системи, които на свой ред могат да доведат до отрицателни последици за околната среда.

Подробно проучване на Организацията за икономическо сътрудничество и развитие (ОИСР) на литературата относно връзката между характеристиките на стопанството и влиянието върху околната среда доведе обаче до няколко ясни заключения (ОИСР, 2005 г.) Установена е връзка между интензивните производствени методи, използвани обикновено от по-големите комерсиални стопанства, и загубата на биологично разнообразие. Въпреки това по-едрите стопанства изглежда са по-склонни да предприемат дейности, свързани с опазването на околната среда, по-често предприемат такива практики и повече участват в агроекологични схеми. Освен това спецификата на мястото (например структурата на почвата, ниво на влажност) и личните особености на селскостопанския производител често са по-важни, отколкото характеристиката на стопанството. Производствената структура на стопанството (например растениевъдни или животновъдни) също е важен определящ фактор за вида и естеството на въздействието върху околната среда.

Според „Бърдлайф интернешънъл“ (2008 г.) полупазарното земеделие подпомага земите с висока природна стойност (ВПС). Обяснението е, че по-ниската гъстота на отглеждане на животните и по-малкото използване на химикали подпомага запазването на биологичното разнообразие. В подкрепа на това твърдение „Бърдлайф интернешънъл“ (2008 г.) сравнява изменението в броя на птиците в новите страни-членки и ЕС-15, като отбелязват значително по-високи популации в стопанствата на новите страни, особено през 90-те години на 20-и век, когато в земеделието протича

процес на значителна декапитализация (Фигура 2). Неправителствената организация се опасява, че упадъкът на полупазарното земеделие ще доведе до „унищожаване на ценни характеристики на пейзажа или на малки местообитания“ (стр. 8).

Фигура 2: Брой на птиците в селскостопанските земи

Източник: Бърдлайф интернешънъл (2008), стр.7

Подобни заключения са направени от „Европейския форум за опазване на природата и постърализма“ (ЕФОПС) и Дунавско-Карпатската програма на Световния фонд за дивата природа (ДКПСФДП) в поредица от доклади за двете най-нови страни-членки на ЕС – България и Румъния. Там се отбелязват екологичните обществени блага, предоставяни от НС и ППС, което увеличава ползите от техните дейности много повече в сравнение с традиционния принос за производството на храни и влакна (СФДП, 2008 г.).

Въпреки това много НС и ППС, които носят важни екологични ползи, са твърде дребни, за да бъдат допустими за подпомагане не само по Стълб 1, но и по Стълб 2. Много от тези селскостопански производители не са регистрирани и затова в момента не се обхващат от някои инструменти на политиката. Все пак прилагането на ОСП стимулира някои стопани да се регистрират. Например тематично проучване в Странджа в България⁹ показва увеличаване на броя на регистрираните с цел получаване на субсидии по Стълб 1 (Схема за единно плащане); ефектът във връзка с политиките относно Стълб 2 обаче е много по-слаб (СФДП, 2008 г.). Направените констатации се потвърждават и от тематично проучване в Унгария, което отбелязва нежеланието на селскостопанските производители да се регистрират като една от основните причини за ниската степен на усвояване на средства по Мярка 141.

Дори и тези селскостопанските производители, които са недопустими за подпомагане, оказват чрез дейността си положителни външни ефекти. Тематичното проучване в Румъния подчертава, че до агроекологичните мерки нямат достъп около 1,9 милиона стопанства под 1 ха. Това е сериозен политически проблем, тъй като трябва да се намери начин политиката за развитие на селските райони да обхване и тези селскостопански производители, които да бъдат компенсирани за предоставените обществени блага и стимулирани да продължат да се грижат за околната среда. Тези въпроси са обсъдени по-подробно в тематичните проучвания в Румъния и Шотландия в Приложения 3 и 4.

⁹Странджа е национален парк.

Румъния и Шотландия: Ползи за околната среда, предоставяни от НС, ППС и дребните селскостопански производители (крофтьрите)

Румъния

НС и ППС се свързват със стопанисването на големи полуестествени тревни площи. Те са в основата за ниско интензивното отглеждане на едър рогат добитък. НС и ППС в Румъния са разположени предимно в хълмисти области, които не са подходящи за интензивно земеделие. Поради малкия им размер и съчетанието от пасища и полски насаждения НС и ППС допринасят за богатото биологично разнообразие на пейзажа.

Шотландия

Дребните селскостопански производители (крофтьри) предоставят важни ползи за околната среда. Графствата, в които са разположени дребните селскостопански производители, имат богато биологично разнообразие от видове, местообитания, пейзажи и влажни зони. Тяхното запазване изисква ниско интензивно стопанисване на земята. Дребните селскостопански производители предоставят този вид управление, тъй като не са пазарно ориентирани и не зависят много от доходите, получавани в земеделието.

Източник: Тематични проучвания в Румъния и Шотландия

5. КАК НС И ППС СЕ АДАПТИРАХА КЪМ РАЗЛИЧНИТЕ УСЛОВИЯ?

Количествените проучвания в различните страни установяват, че има обратна зависимост между дела на НС и ППС в общия брой стопанства и в размера на стопанисваната земя, и брутния вътрешен продукт на глава от населението (фон Браун и Лолайн, 2003 г.). Значението на полупазарните стопанства зависи обаче не само от икономическото развитие, но и от селскостопанската политика, наследената структура на земеползване и поземлената политика, и от културата. Тематичните проучвания потвърждават ролята на тези фактори.

В предишните проучвания по положението в Западна Европа рядко се приема терминологията натурално или полупазарно стопанство. Техните обсъждания по-скоро са в рамките на бъдещето на „малките стопанства“. Дискусиите се концентрират предимно към бъдещето на „дребните стопанства“. При оценката на това бъдеще е полезно да се съпостави промяната в структурата на стопанствата в старите страни-членки след присъединяването им към ЕС с измененията в някои нови някои-членки, в които традиционно съществуват малки семейни стопанства. Особено интересен е опитът на Ирландия, Испания и Полша.

Ирландия: Хъбърд и Уорд (2007 г.) разглеждат промените в структурата на стопанствата в Ирландия след присъединяването ѝ към ЕС. Към момента на присъединяването (1973 г.) средният размер на стопанствата е бил приблизително 22 хектара и е имало около 34 000 стопанства под 5 ха. През първите години след присъединяването промяната е малка. Така между 1975 г. и 1985 г. броят на

стопанствата намалява само с 3,4%. Значителни промени възникват едва през втората половина на 80-те години на 20-и век, като между 1985 г. и 1991 г. едно от всеки четири ирландски стопанства прекратява дейността си. Това са главно дребни ферми, поради което средният размер на стопанството се увеличава. Лафърти и др. (1999 г.) и Хъбърд и Уорд (2007 г.) твърдят, че структурната промяна в ирландското земеделие първоначално след присъединяването е бавна поради нарастващото подпомагане на стопанствата в рамките на ОСП¹⁰⁶ и традицията за обитавани от собственика малки фамилни стопанства. Тя е свързана с обичай на прехвърляне на земята от едно поколение към друго, при което системата за земеползване се характеризира с „липсата на дългосрочен лизинг и органичен мащаб на пазара на земя“ (Лафърти и др. 1999 г., стр. 16). От края на 70-те до средата на 80-те години на 20-и век реалните доходи в земеделието спадат драстично, което стимулира структурната промяна. Преустановяват дейността си главно малките стопанства, които са по-слабо продуктивни. Арендуването на земя става по-популярно от покупко-продажбата и тази тенденция продължава през 90-те години и в първото десетилетие на 21-и век (Хъбърд и Уорд, 2007 г.).

Испания: Структурната промяна в Испания след присъединяването е много по-бърза (Сумпси, 1995 г.). Ирайсос (2008 г.) анализира промените в структурата на стопанствата в Испания, като използва данни от „Преброяването на земеделските стопанства“ и „Проучване на структурата на земеделските стопанства“. И в двата източника се стига до сходни констатации: реструктурирането след присъединяването в ЕС се ускорява, като средният размер на стопанствата расте, а броят им намалява главно в резултат на спада в броя на дребните стопанства. Делът на стопанствата под 2 IE намалява например от 63,4% през 1989 г. на 47,1% през 1999 г. За разлика от Ирландия присъединяването на Испания към ЕС не води до увеличаване на доходите в стопанствата. Вместо това те спадат с 5% в номинално изражение през 1986 г. в сравнение с предходната година, а годишният темп на нарастване на общите селскостопански доходи не надвишава 1% между 1986 г. и 1990 г. (Ирайсос, 2008 г.). Освен това след присъединяването голяма част от стопанствата имат затруднения с постигането на приемливо ниво на рентабилност и конкурентоспособност (Сеня, 1997 г.). Системата за гъвкаво отдаване на земя под аренда също подпомага структурната промяна в испанското земеделие.

Полша: Волек (2009 г.) прави преглед на структурните промени в Полша след присъединяването към ЕС. Силната традиция на Полша за фамилни стопанства датира от векове. Дори през комунистическата епоха страната запазва своята структура от частни стопанства, като само малка част от стопанствата са колективизирани/национализирани. В началото на 90-те години на 20-и век частното земеделие стопанисва 76% от селскостопанската земя и само около 23% са в така наречения „социализиран“ сектор (19% в държавни стопанства и около 4% в кооперативи) (Милчарек, 2002 г.). Понастоящем Полша е на второ място по брой на малките полупазарни стопанства в ЕС според всички определения, въпреки че по дял на натуралните стопанства в общата структура на стопанствата се намира някъде в средата сред дванадесетте нови страни-членки. Към момента на присъединяване (2004 г.) Полша има 2,8 милиона „фамилни стопанства“, от които 988 хиляди са по-малки от 1 ха (Волек, 2009 г.). Подобно на Испания и в Полша се осъществява бърза структурна промяна веднага след присъединяването, като много от най-малките натурални стопанства (в границите от 0-1 до 1-2 ха) преустановяват дейността си. Съгласно праговете, определени в Полша, най-малките стопанства от 0-1 ха не са допустими за подпомагане както по Стълб 1 и 2 на ОСП, така и по значителното

10

През 1973–1978 г. доходът на ирландското стопанство се е удвоил в номинален размер и се е повишил реално с 15% (Уолш и Гилмор, 1993 г.)

национално подпомагане по пенсионната схема на земеделските производители. Както беше вече споменато, тези най-малки стопанства са единствената група, чийто общ доход намалява след присъединяването. Това може да означава, че натуралните стопанства вероятно бързо ще преустановят дейността си.

Тези три тематични проучвания показват, че независимо от времето и мястото, присъединяването към ЕС е свързано с преустановяването на дейността на най-дребните стопанства. Трудно е да се прецени дали това прекратяване на дейността е окончателно и до каква степен се дължи на невъзможността на статистиката да го регистрира. Във всеки случай, много малки стопанства бяха принудени да преустановят дейността си поради абсолютното и относително намаляване на рентабилността и доходите. Ако структурната промяна в Испания е беше улеснена обаче от гъвкавите арендни договорености, в Полша тя е беше ускорена от липсата на подпомагане (в национален план или чрез политиките на ЕС) за НС и от подобряването на цялостната икономическа среда, която предостави възможности за платена работа извън стопанството. Ето защо Полша е типичен пример за взаимодействие между „подтикващи“ и „изтеглящи“ фактори.

6. ПОДХОДИ НА ПОЛИТИКАТА

Стълб 1 и 2 на ОСП

Както ОСП, така и националните политики имат много по-широки цели от подпомагането на малките стопанства и в частност на ППС. Тъй като акцентът в настоящия доклад е поставен обаче върху НС и ППС, подходите на политиката ще бъдат разгледани през призмата на малките стопанства. Политиките, които могат да подпомогнат икономически малките стопанства, си разделят в три групи в зависимост от техните целите: диверсификация, преустановяване на земеделската дейност и реструктуриране. Повечето политики от последната група са насочени към подпомагане на селскостопанските производители да достигнат критичен размер, за да станат икономически жизнеспособни. Широк кръг от други политики също биха могли да имат пряко или косвено отношение към малките селскостопански производители. Те варират от подкрепа в стопанисването на земята и в предоставянето на публични блага до инвестиции в публична инфраструктура, подобряващи качеството на живот и възможностите за икономическо развитие на общностите в селските райони, включително на малките селскостопански производители.

Настоящият раздел разглежда различни инструменти за подкрепа на ППС от страна на ЕС в рамките на ОСП. След това се прави оценка на достъпа на НС и ППС до средствата, отпуснати по Стълб 1 и 2 и се очертават някои от трудностите, с които биха могли да се сблъскат тези стопанства. Особено внимание е отделено на специфичната мярка за реструктуриране на полупазарните стопанства, прилагана в някои от новите страни-членки. В края на раздела се разглеждат някои въпроси, свързани с потенциалната роля и предизвикателствата на кооперирането и изграждането на взаимовръзки между малките селскостопански производители, които биха могли да компенсират някои от недостатъците им във връзка с транзакционните разходи, достъпа до информация и капитал. Най-подходящият инструмент за подкрепа по Стълб 1 за ППС, отговарящи на изискванията за минимален размер, са директните плащания на базата на площ (Схема за единно плащане на площ в повечето нови страни-членки); теза плащания биха допринесли значително за доходите на земеделските домакинствата.

Политиката на регионално развитие на ЕС за периода 2007 – 2013 г. предлага широк набор от мерки за подпомагане, много от които, макар и да не са насочени конкретно към ППС, могат да се използват за целите на реструктурирането/диверсифицирането им или за осигуряването на известна обществена подкрепа на ППС, които доставят на обществени блага. Таблицата по-долу посочва мерките на всяка една от трите стратегически оси на настоящата рамка на политиката за развитие на селските райони, които са особено важни за полупазарните стопанства. Таблицата няма за цел да бъде изчерпателна.

РАМКА НА ПОЛИТИКАТА ЗА РАЗВИТИЕ НА СЕЛСКИТЕ РАЙОНИ ЗА ПЕРИОДА 2007 – 2013 Г.: ОСНОВНИ МЕРКИ ЗА ПОДПОМАГАНЕ, КОИТО МОГАТ ДА СЕ ПРИЛАГАТ ЗА ПОЛУПАЗАРНИТЕ СТОПАНСТВА

<p>Ос 1:</p> <p><i>Подобряване на конкурентоспособността на земеделския и горски сектори</i></p> <p>(мин. 10%)</p>	<p>Ос 2:</p> <p>ПОДОБРЯВАНЕ НА ОКОЛНАТА СРЕДА И УПРАВЛЕНИЕ НА ЗЕМЯТА</p> <p>(мин. 25%)</p>	<p>Ос 3:</p> <p><i>Качество на живот в селските райони и разнообразяване на селската икономика</i></p> <p>(мин. 10%)</p>
<ul style="list-style-type: none"> • професионално обучение (Мярка 111) • създаване на стопанства на млади фермери (Мярка 112) • ранно пенсиониране (Мярка 113) • консултантски услуги (Мярка 114) • модернизирани на земеделските стопанства (Мярка 121) • инфраструктура в селското и горското стопанства (Мярка 125) • изпълнение на стандартите на Общността (Мярка 131) • участие в схеми за качеството на храните (Мярка 132) <p><i>Преходни мерки, валидни само за новите страни-членки от ЕС-12)</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • подпомагане на полупазарни стопанства в процес на реструктуриране (Мярка 141) • създаване на организации на производители (Мярка 142) • предоставяне на съвети и консултиране в земеделието в България/Румъния (2007-09) (Мярка 143) 	<ul style="list-style-type: none"> • плащания за необлагодетелствани райони в планински местности (Мярка 211) и други необлагодетелствани райони (Мярка 212) • плащания по програмата Натура 2000 • агроекологични плащания (Мярка 214) 	<ul style="list-style-type: none"> • Разнообразяване към неземеделски дейности (Мярка 311) • Подкрепа за създаване и развитие на микропредприятия (Мярка 312) • Насърчаване на туристическите дейности (Мярка 313) • основни услуги (Мярка 321) • обновяване на населените места (Мярка 322)

ПОМОЩИ ПО ОСТА ЛИДЕР:

Интегрирани стратегии за местно развитие, прилагани посредством местни групи за действие (мин. 5% ЕС-15; 2,5% ЕС-12)

Подкрепата за осигуряването на достъп до консултантски услуги и обучение по ос 1 могат да бъдат важни първоначални стъпки, които да помогнат на ППС да разберат с какви възможности разполагат и да участват в програмите за подпомагане на развитието на селските райони, като например оказването на помощ при изготвянето на заявленията за помощи и на бизнес плановете по проекти за диверсификация. Наред със специфичните мерки за полупазарните стопанства в процес на реструктуриране (Мярка 141 – разгледана по-подробно по-долу) е възможно да се осигури допълнителна подкрепа за реструктуриране и модернизирани по Мярка 121 или за диверсификация към неземеделски дейности или създаване на микропредприятия (например дребно мащабен туризъм, местно занаятчийско производство) по ос 3. При определени условия помощта при ранното пенсиониране (Мярка 113) и/или съгласно мярката за създаването на стопанства на младите фермери (Мярка 112) може да окаже помощ в процеса на реструктуриране, като се улесни прехвърляне на земята и преустановяване на дейността от страна на по-възрастните селскостопански производители. Помощта за създаване на групи на производители в новите страни-членки (Мярка 142) може да бъде средство, което да се помогне на ППС да преодолеят трудностите, с които се сблъскват при оценката на пазарите. Помощите може да се използват и за улесняване на достъпа до кредитиране, който би могъл да бъде огромна бариера за ППС (например в румънската програма за развитие на селските райони неотдавна беше добавена схема за гарантиране на кредитите).

Когато ППС могат да отговорят на изискванията за минималния размер, определен в програмите за развитие на селските райони на страните-членки и изискващ се по схемата за плащанията в необлагодетелствените райони (Мярка 211 и Мярка 212) или по агроекологичните плащания (Мярка 214) по ос 2, подобни годишни плащания могат да бъдат ценен източник на доход за домакинството; те играят важна роля за поддържането на земеделската дейност (която в противен случай би могла да бъде преустановена) и за продължаването на традиционните земеделски практики, създаващи публични блага. В тематичното проучване за Шотландия се представят данни за силната зависимост на дребните земеделци и скотовъди от директните плащания и плащанията в необлагодетелствените райони.

Подпомагането по ос 3 за подобряване на основната обществена инфраструктура в селските общности (например местни пътища, водоснабдяване и канализация, осигуряване на достъп до широколентов интернет), макар и да не е насочено пряко към ППС, може да бъде основен инструмент за облекчаване на бедността и преодоляване на отдалечеността на селските райони, както и за подпомагане на диверсификацията и на усилията за реструктуриране на ППС.

Местните стратегии за развитие, изготвени и изпълнявани от местните инициативни групи (публично-частни партньорства, базирани на определена територия) по оста Лидер, са насочени към използването на специфични местни активи. Тези стратегии биха могли да включват разработване и рекламиране на конкретни кулинарни специалитети и занаяти от съответния район; разработването на местни туристически пътеки, изграждането на малки бази за настаняване на туристи и т.н. Съобразяването с местните условия и по-малкият мащаб на проектите, подпомогнати по оста Лидер, могат да бъдат по-добре съобразени с потребностите и силните черти на ППС.

Доколко изброените по-горе възможности за подкрепа са подходящи за ППС зависи от процеса на програмиране и разработване на националните програми за развитие на селските райони: кои мерки ще бъдат включени в програмата предвид конкуриращите се приоритети и ограничените средства, как ще бъдат разработени мерките (критерии за допустимост, включително и изискване за минимален размер,

отдаване на предпочитание на сектор или географски район или тип производител, критерии за избор на проекти, координация между разнообразните мерки за подпомагане и т.н.). Решенията относно механизмите за осъществяване на програмата за развитие на селските райони и предоставянето на съпътстващата информация и услуги за подпомагане на потенциалните кандидати също са важни фактори. Въпроси като сложността на процедурите по кандидатстване и на необходимата допълнителна документация; осезаемата нужда от използване на външни консултанти; достъпът до кредитиране могат да се окажат пречки пред всички дребни селскостопански производители да ползват помощите за развитието на селските райони. В новите страни-членки е още по-трудно помощта да бъде насочена конкретно към НС и ППС поради споменатите затруднения при идентифицирането им, тъй като голям процент от тях не са регистрирани.

Конкретен пример за съобразяване на националните програми в конкретните условия на селските райони е Програмата за развитие на селските райони в Румъния. В нея умишлено не е включена мярката за диверсифицицията (Мярка 311), а само мерките за създаване и развитие на микропредприятия (Мярка 312) и насърчаване на туристическите дейности (Мярка 313), за да може цялото население (а не само регистрираните земеделски производители), да отговаря на критериите за допустимост; в противен случай от подпомагане щяха да се изключат най-малките стопанства, особено НС и ППС. Беше осъзнато, че най-голямата необходимост от диверсификация и алтернативни дейности изпитва този често най-беден сектор на обществото в селските райони.

При получаването на директни плащания по Стълб 1 страните-членки определят минималния размер на отделните земеделски парцели и общия размер на стопанството. Преди Прегледа на състоянието минималният размер на земеделския парцел беше 0,3 ха; за новите страни-членки минималният размер на цялото стопанства също беше 0,3 ха, въпреки че държавите имаха право да го увеличат по своя преценка до 1 ха. Страните-членки можеше също да решат да не отпускат никаква помощ, ако общата сума на плащания е по-малка от 100 евро.

След Проверката на състоянието, член 28, параграф 1 от Регламента на Съвета относно установяване на общи правила за схеми за директно подпомагане в рамките на ОСП (ЕО № 73/2009) потвърждава, че след 2010 г. минималният размер за допустима площ ще бъде 1 ха или минималната сума на плащанията ще бъде 100 евро, като страните-членки имат право по своя преценка да адаптират праговете в зависимост от структурата на техните стопанства.

Таблица 5: Минимални прагове за допустимост за помощи по Стълб 1 на ОСП

Минимални прагове		
	Стойност в евро	Хектара
Белгия	400	2
България	200	0,5
Чешка република	200	5
Дания	300	5
Германия	300	4
Естония	100	3
Ирландия	200	3
Гърция	400	0,4
Испания	300	2
Франция	300	4
Италия	400	0,5
Кипър	300	0,3
Латвия	100	1
Литва	100	1
Люксембург	300	4
Унгария	200	0,3
Малта	500	0,1
Нидерландия	500	2
Австрия	200	2
Полша	200	0,5
Португалия	200	0,3
Румъния	200	0,3
Словения	300	0,3
Словакия	200	2
Финландия	200	3
Швеция	200	4
Обединеното кралство	200	5

Източник: ГД „Земеделие и развитие на селските райони“

Въпреки че не са изключени от директните плащания по Стълб 1, НС и ППС получават много малко, а когато не отговарят на изискването за минимална площ не получават никакви помощи. Например в Румъния приблизително три милиона земеделски домакинства не отговарят на критериите за допустимост за получаване на средства по Схемата за единно плащане на площ (Гирка, 2008 г.). Дори когато НС и ППС получават някакво подпомагане по Стълб 1, средствата отиват предимно в поголемите стопанства. Бенефициентите по Схемата за единно плащане на площ представляват относително малък дял от съществуващите земеделски стопанства в България и Словакия (като се има предвид броят на стопанствата, отчетен в Проучването на структурата на стопанствата, включително и тези, по-малки от 1 ИЕ),

докато в Литва те покриват 94% от стопанствата. Положително е това, че концентрацията на помощите по Схемата за единно плащане на площ в по-големите стопанства постепенно намалява успоредно с натрупването на опит от страна на селскостопанските производители и администрацията в областта на процедурите по подаването и обработването и заявленията и разглеждането на заявленията (Давидова, 2008 г.) Например между 2005 г. и 2007 г. делът на бенефициентите в Чешката република се е увеличил от 44% на 56%, а в Полша - от 56% на 61%. Разбира се, има още голям брой много малки стопанства, които не са обхванати от Проучванията на структурата на стопанствата и не са регистрирани от статистиката. Може да се твърди, че вторият стълб на ОСП е по-подходящ за подпомагането на НС и някои ППС.

В новите страни-членки съществува мярка (Мярка 141), която подпомага специално полупазарните земеделски стопанства в процес на реструктуриране. За програмния период 2007 – 2013 г. пет държави-членки са включили тази мярка в програмите си за развитие на селските райони (България, Латвия, Литва, Румъния и Унгария). Полша стартира мярката относно ППС по време на преговорите за присъединяване и я изпълняваше през периода 2004 – 2006 г. Целта на мярката беше „временно подпомагане на доходите за смекчаване на проблемите с ликвидността и затрудненията с доходите на домакинствата успоредно с по-нататъшното реструктуриране и гарантиране на бъдещата пазарна ориентация на стопанството“. Мярката беше достъпна единствено за стопанствата с размер между 2 и 4 ИЕ. Полша реши да не прилага тази мярка през периода 2007 – 2013 г.

В Таблица 6 е представено изпълнението на Мярка 141 в петте нови страни-членки, които я прилагат през настоящия програмен период. Таблицата показва съществени различия в страните по отношение на целите, допустимостта и позволените дейности. Във всичките пет страни-членки се приема, че основната цел на мярката е развитието на икономически жизнеспособни стопанства, но има различия по отношение на допълнителните цели. Румъния представя като цел увеличение в процента на предназначенията за пазара продукция. На равнище ЕС мярката е считана единствено като средство за подпомагане на доходите, но само България и Румъния я възприемат по този начин съгласно техните националните програми за развитие на селските райони.

Всички държави поставят минимални прагове при определяне на допустимостта. За Унгария и Литва те са между 2 и 4 ИЕ, докато България и Румъния са приели прагове съответно между 1-4 ИЕ и 2-8 ИЕ. България и Румъния използват също и възрастови граници по отношение на допустимостта (съответно 60 и 62 години). Латвия прилага праг за оборота, който е между 3 000 до 10 000 евро. В Латвия се допускат само собствениците на земя, но в други държави-членки като България, тези, които ползват земя под аренда, също могат да кандидатстват, при условие че предоставят като доказателство писмен договор със собственика на земята.

За да получат финансиране, кандидатите трябва да представят бизнес план. Финансирането се основава на принципа 3+2, при който успешните кандидати след три години трябва да покажат напредък в съответствие със заявените цели. Ако селскостопанските производители не са изпълнили тези цели, финансирането за последните две години се прекратява, но средствата за подпомагане през първите години не трябва да се възстановяват. В Румъния например след тригодишно подпомагане бенефициентите трябва да покажат, че са увеличили продажбите си с 20%, а размера на стопанството - най-малко с 3 ИЕ в сравнение с първоначалното положение.

Максималният размер на помощта по Мярка 141 е 1 500 евро на бенефициент на година. Както беше вече споменато, средствата са предназначени единствено за подпомагане на дохода и на ликвидността на домакинствата в процес на реструктуриране. Ето защо според правилата на ЕС няма изисквания за това как да се изразходват средствата. Някои страни-членки поставят допълнителни условия, свързани с вида на производството. Например в Литва пчеларството и членовете на организации на производители на плодове и зеленчуци не са допустими. Румъния и

България изискват от кандидатите да са преминали през професионални курсове за обучение, организирани по Мярка 111 (Професионално обучение), за да могат да бъдат подпомагани след първите три години. В България се провежда подобно обучение и в областта на екологичните проблеми в селското стопанство. Въпреки че на пръв поглед подходът е положителен, в Румъния поради забавяне на процеса на сертифициране на обучаващите институции бенефициентите по Мярка 141 все още не могат да отговорят на това изискване.

Таблица 6: Преглед на изпълнението на Мярка 141

	България	Унгария	Латвия	Литва	Румъния
Заявена(и) цел(и)	Преструктуриране на полупазарните стопанства в жизнеспособни и пазарни единици. Временно подпомагане на доходите.	Подпомагане на малките стопанства, които имат възможност за пазарна ориентация и отговарят на изискванията на пазара.	Развитие на пазарно-ориентирани стопанства.	Увеличаване на броя на пазарно-ориентирани стопанства.	Увеличаване на продажбите с цел трансформиране на ППС в икономически жизнеспособни единици. Диверсификация на производството.
Допустим размер	Между 1 и 4 ИЕ.	2–4 ИЕ.	Оборот между 3000 и 10 000 евро. Минимум 50% от оборота да е от земеделска дейност	Между 2 и 3,99 ИЕ. Размерът на стопанството трябва да се увеличи с 20 % през първите 3 години.	Между 2-8 ИЕ.
Изисквания при кандидатстването	Представяне на бизнес план с подробно описание на инвестициите и дейностите за следващите 5 години. Завършване на курс за професионално обучение по екологични въпроси в областта на селското стопанство през първите три години от получаване на помощта.	Бизнес план, който показва, че стопанството може да бъде икономически жизнеспособно.	Петгодишен план за развитие на стопанството. Минимално приблизително увеличение на нетния оборот до 30% през първите 3 години.	Бизнес план. Разходи за изграждането на селскостопански сгради, селскостопански съоръжения и общи разходи.	Бизнес план. Участие в курс за професионално обучение през първите три години на получаването на помощта.

В Таблица 7 са описани подробно целите за общия брой на стопанствата, подпомагани съгласно Мярка 141 за периода 2007 – 2013 г., както и очакваните резултати и общите публични разходи. Във всички случаи се очаква само малка част от полупазарните стопанства да се възползват от тази мярка. Това изглежда е в съответствие с целта и правилата на ЕС, според които помощта трябва да е насочена към онези ППС, наистина решени да се реструктурират и да се развият, вместо да има социален характер и да подпомага дохода на всички домакинства в ППС. Сравняването на броя на евентуалните бенефициенти с общия брой на стопанствата с размер между 1 и 8 ИЕ показва, че ще бъдат достигнати между 2,7% и 19,7% от ППС. Други допълнителни критерии, например този за максимална възраст, използван в България и Румъния по Мярка 141, могат още повече да намалят броя на допустимите за подпомагане стопанства и да насочат помощта там, където тя може да бъде най-ефективна. Средствата по тази мярка и достъпът за кандидатстване са особено ограничени в Унгария. Ключов показател за резултата от изпълнението на Мярка 141, както е описано в програмите за развитие на селските райони, е броят на стопанствата, осъществяващи продажби на пазарите. Той варира в отделните страни между 75% и 98% от целевия брой на подпомаганите стопанства. Това е приблизителната стойност на очакваната резултатност при предоставяне на помощи по Мярка 141: колко от всеки 100 подпомогнати земеделски производители ще успеят да се реструктурират от полупазарни стопанства в изцяло пазарно-ориентирани бизнеси.

Таблица 7: Целеви брой на стопанствата, подпомагани съгласно Мярка 141

	Целеви брой на подпомаганите стопанства	Резултат: очакван брой на стопанствата, които ще навлязат на пазара	Обществени разходи (млн. евро)	Целеви брой подпомагани стопанства като % от всички стопанства с размер между 1 и 8 ИЕ в страната (2007 г.)
България	21000	16800	144	19.7
Унгария	3000	2500	16	2.7
Латвия	2667	2000	19	6.9
Литва	3650	3000	30	4.7
Румъния	76172	60938	476	9.0

За да се разбере дали някои други мерки са достъпни за ППС, в Таблица 8 подробно е описано дали съществуват ограничения за мащаба в новите страни-членки по Мярка 121 (Модернизация на земеделските стопанства), основна мярка по Ос 1, и Мярка 214 (Агроекологични плащания). Последната е важна, като се има предвид потенциалната връзка между ППС и земеделието с висока природна стойност (ВПС).

Таблица 8: Използване на минимални прагове за мащаба при кандидатстване по Мярка 121 и Мярка 214

	Мярка 121 Модернизация на земяделските стопанства	Мярка 214 Агроекологични плащания
Естония	Няма	1 ха общ размер на стопанството
Румъния	2 ИЕ	1 ха общ размер на стопанството, парцели, не по-малки от 0,3 ха
България	1 ИЕ	0,5 ха
Унгария	Няма	1 ха общ размер на стопанството
Латвия	Няма	1 ха общ размер на стопанството, парцели, не по-малки от 0,3 ха
Литва	Няма	1 ха общ размер на стопанството
Словакия	Няма	1 ха общ размер на стопанството
Словения	Няма	0,3 ха, не по-малко от 0,1 при агроекологичната мярка
Полша	Най-малко 4 ИЕ	1 ха размер на стопанството
Чехия	Няма	Между 0,5 и 5 ха в зависимост от вида на схемата

Както се вижда в таблица 8, повечето нови страни-членки не налагат минимални прагове за допустимост по Мярка 121. Въпреки това кандидатите трябва да представят бизнес план и, макар това да не е определено директно като изискване в правилата на ЕС (които се фокусират върху необходимостта да се покаже, че инвестициите ще подобрят общите резултати на земеделските стопанства), някои страни-членки могат да оценяват кандидатите въз основа на тяхната финансова жизнеспособност. Много малките стопанства може да се затруднят да покажат икономическа жизнеспособност за различните инвестиции или да получат кредит за съфинансиране на инвестициите по Мярка 121. Полша има най-висок минимален праг за допустимост (4 ИЕ).

Земята, с която се кандидатства по Мярка 214, трябва да бъде регистрирана в Интегрираната система за администриране и контрол (ИСАК); в седем от новите страни-членки минималният размер на стопанството е 1 ха. Поради това ППС имат формална възможност да се включат в агроекологичните схеми, но същото не може да се каже за милионите натурални стопанства, които, както беше споменато, предоставят екологични обществени блага.

Барьерите за достъп ППС до програмите за развитие на селските райони се отнасят не само до формалните изисквания, но и до група фактори, свързани с присъщите характеристики на тези стопанства, а именно: i) затруднения при достигането на натуралните производители, тъй като голяма част от тях не са регистрирани; ii) извънредно големи транзакционни разходи, възпрепятстващи достигането до голям брой ППС (съответно администрацията често обработва и контролира голям брой молби за отпускане на малки средства); iii) затруднения при

прилагането на политики, които стимулират формалното сътрудничество между ППС, поради нежеланието на селскостопанските производители да се кооперират; iv) висока възраст и ниско образователно ниво на много от земеделските производители в ППС. Цитираните по-долу противоположни случаи илюстрират затрудненията при достигането до ППС с преки политически мерки и по-лесния достъп за подпомагане на по-големите стопанства.

Политика, насочена към НС и ППС: проблемът с усвояването на средствата в Унгария

Не съществува специална национална политика. Въпреки това данъчната система облагодетелства ниско комерсиализираните натурални производители (производителите с годишен оборот под 600 хиляди унгарски форинта, приблизително 2,140¹² евро, не плащат данъци).

Изпълнението на Мярка 141 за развитие на селските райони (Подпомагане на полупазарните земеделски стопанства в процес на реструктуриране) беше неуспешно през първите две години след присъединяването към ЕС. Това се дължи основно на липсата на интерес, така че през периода 2004 – 2006 г. е имало само между 600 и 800 заявления за подпомагане на година. Предполагаемите причини, отбелязани в тематичното проучване, са малкият размер на отпусканите средства и изискването за регистрация на селскостопанския производител. Селскостопанските производители не желаят да се регистрират, тъй като се опасават, че ще ги обложат с данъци. Унгарското Министерство на земеделието и развитието на селските райони (МЗРСС) възложи проучване, в което участват различни професионални асоциации, за да определи причините за ниската степен на усвояване на средствата с цел подобряване на положението през следващите периоди на прием на молби за кандидатстване (местни експерти оценяват приблизително, че потенциалната група от бенефициери е 15-20 000).

По принцип ППС не са проявили интерес и към другите мерки за развитие на селските райони, като например подпомагането на групи от производители, агроекологичните мерки, подпомагането за покриване на стандартите или за ползването на консултантски услуги. Много от тях не участват в агроекологични схеми независимо от ниските прагове за допустимост (например за повечето мерки минималният размер на земята е 1 ха, а на парцела - 0,3 ха). Общото заключение от тематичното проучване в Унгария е, че досега ППС не считат мерките за развитие на селските райони за привлекателни и/или достъпни.

Източник: Тематично проучване в Унгария

¹² Прилага се средният референтен курс на Европейската централна банка за 2009 г. от €=HUF 280,33.

Достъпът до фондовете за развитие на селските райони: историята на двама селскостопански производители

Интервюираният X управлява стопанство от 800 ха в окръг Бекеш в плодородната Голяма равнина в Унгария. В стопанството работят 16 души, включително счетоводител; отглеждат се предимно зърнени култури, но също така 200 свине майки и тяхното потомство. Стопанството е създадено през 1999 г. След присъединяването към ЕС не е имало промени в размера на стопанството или заетостта. Счетоводителят на стопанството работи с външен експерт, свързан с асоциация на производителите, за да подготви формулярите за интегрираната система за администриране и контрол. Външният експерт се счита за ценен поради „голямата документация“ и „въпросите, които ние наистина не разбираме“. Интервюираният се оплаква от това, че регламентите са преведени от „млади унгарци с много добър английски език, но без практически опит в земеделието“. Това води до съществено объркване. Нито един от служителите на стопанството не говори чужд език.

Стопанството се е възползвало също от няколко вида помощи по Стълб 2 на ОСП. Научили са за възможностите за подпомагане от асоциацията на производителите и от презентациите на служители от Министерството на земеделието и развитието на селските райони. Стопанството получава агроекологични плащания за 100 ха земя, която е включена в защитена зона за птици. Асоциацията на производителите е помогнала при кандидатстването и при изготвянето на петгодишния план за управление. На стопанството са отпуснати средства и за закупуване на комбайн (по Мярка 121). За тази цел е трябвало да се изготви финансов и бизнес план, като се опише подробно как инвестициите ще повлияят на икономическите показатели за период от пет години. Стопанството е трябвало също да представя годишни доклади за въздействието на инвестициите върху рентабилността. Интервюираният счита това за трудно, „тъй като не мога да управлявам времето или цените“. Изготвените бизнес планове са по-скоро средство за получаване на европейско финансиране, отколкото за ръководене на операциите. Понастоящем стопанството подготвя проект за инвестиции за съоръжения за съхранение на животински тор. За тази цел трябва да се представят три оферти за строителните работи. В много отношения стопанството е проявявало инициативност и се е възползвало от възможностите, предоставени от ОСП след присъединяването към ЕС, но това не е довело до създаване на допълнителни работни места.

В същото село, в което е стопанството на интервюирания X, живее селскостопански производител Y. Той е на 47 години и притежава 2 ха земя, разделена на два парцела: единият е около неговата къща, а другият - в края на селото. Той винаги е работил в сферата на земеделието и основният му източник на доходи е работата като наемен работник и водач на селскостопанска техника в едно голямо стопанство (не е стопанството на интервюирания X). Ето защо е активно ангажиран с работа по време на прибирането на реколтата, но е частично зает през зимата. Близо до къщата си той отглежда пилета, свине и гъски предимно за собствена консумация. Споделя отговорностите по грижите за тези животни със своята съпруга. Като част от своята работа като наемен работник, той може да използва селскостопанската техника

на по-голямото стопанство, за да обработва и прибира реколтата върху собствената си земя. Един мениджър в стопанството, в което е нает, му е помогнал да се регистрира, за да получава директни плащания. Въпреки това не е чул за нито една от предоставените възможности за отпускане на помощи по Стълб 2. Свързва развитието на селските райони с „това, което правят местните органи“, не членува в нито една организация на производители, нито в маркетингова група. Когато му беше обяснено, той прояви интерес към Мярка 141. Отглежда свине от породата „Мангалица“, местна порода, станала популярна в много ресторанти в Будапеща, и гледа на това като на потенциална възможност за бизнес. Отпуснатите средства от 1500 евро на година ще променят финансовото състояние на семейството – понастоящем не може да си позволи да закупи и да управлява автомобил, което ограничава неговите възможности за заетост и търговска дейност. Все пак той признава, че ще му е необходима помощ за изготвянето на бизнес план – нещо, което никога не е правил.

Източник: интервюто е проведено от М.Гортън (март 2010 г.)

Сътрудничество и взаимовръзка

Сътрудничеството се възприема като средство за засилване на конкурентоспособността на малките стопанства и съответно дава възможност за успешното им участие на пазара на суровини и готови аграрни продукти. По същество има три начина, чрез които малките селскостопански производители могат да си сътрудничат, като образуват групи на производители: i) *групи за покупка на суровини*, които могат да намалят транзакционните разходи посредством общото използване на някои ресурси или груповото закупуване на суровини ;ii) *групи за селскостопански услуги*, които улесняват достъпа до фирми и институции в областта на консултирането, финансите и застраховането; и iii) *маркетингови групи*, които създават условия за получаването на по-високи продажни цени от страна на членовете в резултат на съвместната продажба на готовите продукти

Както се вижда в т. 6.1, политиката на ЕС за развитие на селските райони предлага подкрепа за учредяване на групи на производителите по Мярка 142, като осигурява финансова помощ в продължение на 5 години за създаването и функционирането на тези групи, които може да бъдат особено уместни за ППС. Мярката е достъпна само за новите страни-членки, поради особено голямата необходимост да се стимулира обединението на множеството малки фермери, които имат малък исторически опит в областта на кооперирането.

Проучване в две държави със силни традиции в частното земеделие и кооперативното движение - Дания и Полша (Хлупкова и др., 2003 г.) установява значително по-високо ниво на социално сътрудничество и взаимовръзка в Дания, като твърди, че комунистическият режим в Полша е бил пагубен за натрупването на опит в областта на кооперирането. Днес много селскостопански производители в Централна и Източна Европа продължават да изпитват подозрения към всякакви форми на сътрудничество поради историята с бившите комунистически колективни стопанства. Ако все пак съществува някакво сътрудничество между дребните стопани, то често е неформално. Както отбелязват Милнс и Юхас (2006 г.), това създава проблем за комерсиализирането на малките селскостопански производители, тъй като неформалните групи не предполагат същата дългосрочната стабилност и доверие, както формалните групи, и това може да изпрати отрицателни сигнали до всички участници: членове, доставчици и финансови институции, както и до клиентите. Освен това много купувачи и доставчици нямат възможност да започнат търговски преговори и да установят контакти с групи, които не са формализирани.

Проблеми със сътрудничеството и взаимовръзката

Унгария

Склонността към сътрудничество намалява след 1990 г. и е изключително ниска сред НС и ППС. Следователно е трудно посредством инициативи за взаимовръзка да бъдат обхванати и подпомогнати НС и ППС, които не желаят да си сътрудничат.

Полша

Данните и мненията на 245 земеделски домакинства, живеещи в три региона на Полша, показват, че малките селскостопански производители рядко участват във кооперативи. Те са си сътрудничили главно неформално и не са имали за цел да преодолеят слабостта си като дребни производители и да увеличат продажбите си, а са искали да компенсират липсата на капитал и да подобрят достъпа си до селскостопанска техника. В национален мащаб повечето формални организации на производители са учредени в региони, където има повече едри и пазарно ориентирани стопанства (северните и западните войводства). В регионите, в които преобладават малки стопанства, формалното коопериране е по-малко разпространено (централните и югоизточните части на Полша).

Източник: Тематично проучване в Унгария, Волек и Лопачюк - Гончарик (2010)

Взаимните връзки и сътрудничеството са доста широки понятия; те се осъществяват по по-неформални канали, при което участниците обменят информация и опит. Политиката на ЕС за развитие на селските райони подкрепя създаването на национални и европейска селски мрежи; европейската селска мрежа има за цел да „подпомага сближаването на общностите в селските райони, за да се подобри изпълнението на Политиката за развитие на селските райони“. Насърчаването на стопаните на дребни и полу-пазарни ферми да участват по-активно в подобни мрежи за развитие на селските райони може да бъде един от инструментите за подобряване на достъпа до информация относно възможностите за развитие, включително и за това как да си осигурят достъп до съответното финансиране от ЕС и по този начин да си помогнат да преодолеят изолацията си. С времето сътрудничеството може да помогне да се изградят контакти и доверие и да се реализират конкретни съвместни проекти. Първа стъпка към това би могло да бъде формирането на групи по интереси или групи за подкрепа (т.е. асоциации на дребните собственици, асоциации на малките стопанства) от страна на НС и ППС; тези групи биха могли да представляват интересите на НС/ППС в дейностите на мрежата и да действат като двупосочен информационен канал. Участието на НС и ППС в местните инициативни групи по ЛИДЕР или в организациите на производителите е един от ключовите въпроси, по които е необходимо да се направи по-подробно проучване, за да се идентифицират и споделят добрите практики за включването на стопанствата в тези мрежи.

7. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Целта на настоящия доклад е да предостави основна информация за дебата относно НС, ППС и изобщо дребните стопанства в ЕС. Разширяванията от 2004 г. и 2007 г. повишиха значимостта на този дебат, тъй като доведоха до значително увеличаване на броя на земеделските стопанства, преобладаваща част от които са малки. НС и ППС имат голямо значение в новите страни-членки, но в някои държави от ЕС-15 голяма част от стопанствата също са дребни. Ролята и бъдещата жизнеспособност на тези малки стопанства остават важен въпрос за селските райони в Европа.

Дебатът около НС и ППС е затруднен поради липсата на универсално приети определения за натуралното и полупазарното земеделие. Това е важно за политиката, тъй като броят на стопанствата, които се класифицират като НС и ППС, а оттам и дела на земята, която стопанисват и работна сила, която използват, зависят много от възприетите дефиниции. Особено важен е въпросът дали стопанствата, по-малки от 1 ИЕ, трябва изобщо да се смятат за „стопанства“.

Използваните досега определения могат да бъдат разделени в три групи: физически размер, икономически размер и пазарна ориентация. Най-често прилаган физически показател е използваната земеделска площ с минимален общ праг, според който малките стопанства стопанисват площи, равни или по-малки от 5 ха. ИЕ представлява мярка за икономическия размер и Евростат класифицира стопанствата, по-малки от 1 ИЕ, като „натурални“, а тези, по-малки от 8 ИЕ - като малки. На тази основа на стопанствата между 1 и 8 ИЕ могат да бъдат определени като полупазарни. Броят на малките стопанства в ЕС - 27 според критерия икономически размер възлиза на 11,1 милиона през 2007 г., от които 6,4 милиона попадат в категория натурални, а 4,7 милиона потенциално попадат в категорията „полупазарни“.

Подходът за пазарната ориентация на стопанствата е залегнал в член 34, параграф 1 от Регламент на Съвета (ЕО) № 1698/2005, в който полупазарните стопанства са определени като „земеделски стопанства, които произвеждат предимно за задоволяване на собствените нужди и в същото време предлагат на пазара част от продукцията си“. Това е най-подходящото определение, когато политиката има за цел да достигне до тези стопанства. То дава ясен знак, че най-важната черта, която разграничава полупазарните стопанства от комерсиалните ферми е пазарната ориентация.

Данните, представени в раздел 2.2, показват, че НС и ППС са характерни предимно за новите страни-членки. Въпреки това има различия между отделните държави, независимо дали са нови или стари членове на ЕС. При използването на критерия пазарна ориентация става ясно, че има разделение Изток-Запад и Север-Юг със значителен дял на ППС предимно в новите страни-членки и някои южни стари страни-членки на ЕС. Все пак в старите страни-членки рядко се използват понятията НС и ППС. Вниманието е насочено по-скоро върху „малките стопанства“.

В няколко нови страни-членки стопанствата под 8 ИЕ представляват почти 100 % от земеделските стопанства, например в Румъния и България (съответно 99,4% и 97,7% през 2007 г.). В ЕС-15 малките стопанства са относително повече на брой в Австрия, Гърция, Италия, Испания, Португалия, Обединеното кралство и Швеция. Данните от ЕС-15 и дванадесетте нови страни-членки сочат, че при наличието на растеж в останалата част на икономиката заетостта в НС и ППС намалява и спадът в общия брой на стопанствата обикновено е за сметка на най-малките от тях. Увеличаването на подпомагането чрез селскостопанската политика може да запази обаче малките стопанства, тъй като те предоставят важни социални и екологични обществени блага.

Типологиите на стопанствата показват, че въпреки че се определят по различен начин, голяма част от ППС са дребни, управляват се от по-възрастни селскостопански производители, които не искат да се променят или имат намерение да преустановят земеделската си дейност. Все пак се наблюдава и още една категория ППС, управлявани от по-млади и по-добре образозвани производители с желание и мотивация

да разширят бизнеса си независимо дали е в земеделието или в други сектори. Ясно е, че за да оцелеят, НС и ППС трябва да разчитат по-малко на доходите от земеделие и да съчетаят своята стопанска дейност с дейност извън селското стопанство. Това обаче може да се постигне само чрез такова развитие на селските райони, което да ги направи по-привлекателни за предприемачите от неземеделските сектори и да увеличи възможностите за заетост.

НС и ППСа играят три основни роли в земеделието и развитието на селските райони: като буфер срещу бедността; като осигуряващи ползи за околната среда и като основа за диверсификация и мултифункционалност на стопанствата. Ролята им на буфер е по-силно изразена в новите страни-членки и особено в по-бедните от тях. Натуралното производство допринася значително за доходите на домакинствата, по-специално в Румъния, България и Полша. Приносът на натуралното земеделие е по-висок при домакинствата, които са под прага на бедността. Политиката, насърчаваща ефективността, пазарната ориентация и конкурентоспособността, може да намали шансовете за оцеляване на НС/ППС и по този начин да подкопае мрежата за социална защита, осигурена от натуралното производство.

Тематичните проучвания в Румъния и Шотландия илюстрират и множеството други ползи от съществуването на ППС и малките стопанства, особено в уязвими и хълмисти области. Тези стопанства предоставят обществени блага, свързани с опазването на природата, културата и общността. Съществуващите минимални прагове за допустимост обаче означават, че е възможно голям брой от стопанствата в някои страни-членки да нямат достъп до подпомагане, което компенсира предоставянето на екологосъобразни обществени блага.

Малките стопанства допринасят за диверсификацията и мултифункционалността в селската икономика. Все пак някои форми на диверсификация на производството затрудняват ППС, особено в новите страни-членки, поради по-бедните активи и ниското образователно ниво на възрастните стопани. Често има несъответствие между тези, които най-много се нуждаят от диверсификация (малките, отдалечени стопанства), и онези, които разполагат с необходимия човешки и финансов капитал, за да провеждат успешна диверсификация.

Присъединяването към ЕС като цяло ускори структурните промени. Преустановяването на земеделската дейност е по-характерно за най-малките стопанства. Дори в страните, които са се присъединили към ЕС през 2004 г., са налице признаци за ускорени структурни промени. Типичен пример за това е Полша, в която се наблюдава рязко понижаване на броя на най-малките стопанства (0-2 ха).

За ППС, които проявяват интерес към реструктурирането или диверсификацията, политиката на ЕС за развитие на селските райони и изготвените към момента програми за развитие на селските райони предлагат няколко подходящи мерки за подпомагане, сред които е специфичната мярка за подпомагане на полу-пазарни стопанства.

Досега, както е отчетено в тематичното проучване в Унгария, интересът към прилагане на мярката за полу-пазарните стопанства е нисък, тъй като селскостопанските производители намират процедурата за прекалено сложна или не са склонни да се регистрират. Подобни пречки са установени и при други мерки.

Добрата практика при прилагането на политиката, както е отбелязано в тематичното проучване в Румъния, и по-специално във връзка с агроекологичната схема за отпускане на средства, изисква ясно съсредоточаване върху районите, където потенциалните ползи са съществени и в които има стопанства, които биха могли да допринесат за изпълнението на целите на мярката. Често са необходими значителни усилия във връзка с осигуряването на консултантска и административна подкрепа, за да се насърчи усвояването на средствата по мерките. Като цяло политиката достига трудно до малките стопанства.

Накрая може да се направи един общ извод. Липсата на еднозначно отношение към НС/ППС може да бъде нецелесъобразно. От една страна, те са възприемани като нежелан елемент, възпрепятстващ конкурентоспособността на националното земеделие. От друга страна обаче се признава ролята на НС/ПСС в предоставянето на

екологични и културни блага, което може е добра основа за диверсификация в областта на производството на кулинарни специалитети и на селския туризъм. От тази гледна точка НС и ППС може да допринесат за самобитното развитие на селските райони. Двойствеността в отношението към НС и ППС е причина за подаването на смесени сигнали от страна на политиката. Двойствеността отразява също широкото разделение между тези, които поставят акцента върху производството и според които политиката трябва да се съсредоточи основно върху засилването на конкурентоспособността и производителността на земеделието, и тези, които придават по-голямо значение на ролята на земеделието за осигуряването на обществени блага, и които смятат, че политиката трябва да подпомага интегрираното развитие на селските райони и производството на уникални регионални хранителни продукти с висока добавена стойност за задоволяването на определени ниши от потребители.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Abele, S. and Frohberg, K. (2003) *Subsistence Agriculture in Central and Eastern Europe: How to Break the Vicious Circle?*Halle: IAMO.
- Barlas *et al.* 2001
- Birdlife International (2008) The Common Agricultural Policy (CAP) and the environment: a reform agenda for the New Member States, http://www.birdlife.org/eu/pdfs/ATF_brief_2008_CAP_in_NMS.pdf
- Brüntrup, M., Heidhues, F. (2002) Subsistence Agriculture in Development: Its Role in the Processes of Structural Change. *Discussion Paper*. Discussion Paper No. 1/2002, Institute of Agricultural Economics and Social Sciences in the Tropics and Subtropics, University of Hohenheim.
- Ceña, F. (1997) La agricultura familiar en España y la nueva PAC. Algunas consideraciones generales. *Options Méditerranéennes*, Ser. B, 12, pp. 233-239.
- Chaplin, H. (2003) Non-agricultural Diversification of Corporate Farms and Farm Households in Central Europe. PhD thesis, Imperial College, London.
- Chloupkova, J., Svendsen, G.L.H. and Tinggaard Svendsen, G. (2003) Building and destroying social capital: The case of cooperative movements in Denmark and Poland, *Agriculture and Human Values*, 20 (3), pp. 241–252.
- Daskalopoulou, I. & Petrou, A. (2002) Utilising a farm typology to identify potential adopters of alternative farming activities in Greek agriculture. *Journal of Rural Studies*, 18, pp. 95-103.
- Davidova, S. (2008). "Implementation of single area payment scheme in the EU New Member States," 109th Seminar, November 20-21, 2008, Viterbo, Italy, European Association of Agricultural Economists
- Davidova, S., Fredriksson, L., Bailey, A. (2009). Subsistence and Semi-Subsistence Farming in Selected EU New Member States, *Agricultural Economics*, 40 (s1), pp. 733-744.
- Davidova, S., Fredriksson, L., Gorton, M., Mishev, P. & Petrovici, D. (2009a). Comparative Analysis of the contribution of subsistence production to household incomes in five EU New Member States: Lessons learnt. *In: Buchenrieder, G. & Möllers, J., (eds.) Structural change in Europe's rural regions - Farm livelihoods between subsistence orientation, modernisation and non-farm diversification*. Studies on the Agricultural and Food Sector in Central and Eastern Europe, Vol. 49. IAMO, Halle (Saale), Germany.
- EC (2009) Why do we need a Common Agricultural Policy? Discussion Paper by DG Agriculture and Rural Development.
- EC DG Agriculture and Rural Development, Rural Development policy 2007-2013. Common monitoring and evaluation framework, http://ec.europa.eu/agriculture/rurdev/eval/index_en.htm (28-01-2010)
- Elliott, J., Temple, M.L., Francis, J., Tiffin, A.L. and Chalmers, A., (2003) Economic evaluation of the Processing and Marketing Grant scheme. Report to Department for Environment, Food and Rural Affairs. Wolverhampton: ADAS Consulting Ltd.
- EU (2008) Strategy for sustainable development. http://europa.eu/legislation_summaries/environment/sustainable_development/l28117_en.htm (Accessed 9 March 2010).
- Fredriksson, L., Davidova, S. and Gorton, M. (2010, forthcoming) SCARLED Deliverable 6.3 "The importance of subsistence farming as a safety net in the NMS", Working paper, SCARLED FP6 Project, <http://www.scarled.eu>
- Goetz, S. J. (1992) A Selectivity Model of Household Food Marketing Behavior in Sub-Saharan Africa. *American Journal of Agricultural Economics*, 74, pp. 444-452.
- Hawkins, E., Bryden, J., Gilliatt, N. and MacKinnon, N. (1993) Engagement in Agriculture 1987-1991: a West European Perspective. *Journal of Rural Studies*, Vol 9(3), pp. 277-290.
- Hubbard, C. and Ward, N. (2007) Deliverable D8.2 Development of socio-economic and agricultural structures in selected rural regions in Ireland after EU accession SCARLED FP6

Project, <http://www.scarled.eu/index.php?id=deliverables#c631>

Ilbery, B., Watts, D., Little, J., Gilg, A. and Simpson, S. (2010) Attitudes of food entrepreneurs towards two grant schemes under the first England Rural Development Programme, 2000-2006 *Land Use Policy*, forthcoming.

Iraizoz, B. (2008) Deliverable D8.3: Development of socio-economic and agricultural structures in selected rural regions in Spain after EU accession, Public University of Navarra, Working Paper, SCARLED FP6 Project, <http://www.scarled.eu/index.php?id=deliverables#c631>

Kostov, P. and Lingard, J. (2002) Subsistence farming in transitional economies: lessons from Bulgaria, *Journal of Rural Studies*, 18(1), pp. 83-94.

Lafferty, S., Commins, P. and Walsh, J. (1999) *Irish Agriculture in Transition – A Census Atlas*, Maynooth: Teagasc/National University of Ireland, Maynooth

Larsen, A.F. (2009) Semi-subsistence Producers and Biosecurity in the Slovenian Alps, *Sociologia Ruralis*, Vol.49(4), pp. 330-343

Leat, P. and Revell, B., (2005) The effectiveness of the PMG and RES in supporting the development of the local and regional food sector. Aberdeen: Scottish Agricultural College.

MAFF (2000a) Processing and Marketing Grant Scheme: Introductory Booklet, Ministry of Agriculture, Fisheries and Food, London.

MAFF (2000b) The Rural Enterprise Scheme, Ministry of Agriculture, Fisheries and Food, London

Mathijs, E., Noev, N. (2004) Subsistence Farming in Central and Eastern Europe: Empirical Evidence from Albania, Bulgaria, Hungary and Romania. *Eastern European Economics*, 42(6), pp. 72-89.

Mattison, E. H. A. and Norris, K. (2005) Bridging the gaps between agricultural policy, land-use and biodiversity. *Trends in Ecology & Evolution*, Vol. 20, pp. 610-616.

McConnell, D. and Dillon, J., (1997) Farm management for Asia: a systems approach. FAO Farm Systems Management Series 13, FAO, Rome, Italy.

Meert *et al.* (2005)

Mellor, J.W., 1970. The subsistence farmer in traditional economies. In: Wharton, C.R. (1970), *Subsistence Agriculture and Economic Development*, Frank Cass, London, pp. 209-227.

Milczarek D. (2002) Privatization as a Process of Institutional Change. The Case of State Farms in Poland, Shaker Verlag, Aachen.

Millns, J. and Juhasz, J. (2006) Promoting farmer entrepreneurship through producer organizations in Central and Eastern Europe. *Working Paper*. Rome, Food and Agriculture Organisation of the United Nations (FAO).

OECD (2005) Farm structure and farm characteristics - Links to non-commodity outputs and externalities. OECD.

Petrovici, D.A. and Gorton, M. (2005) 'An evaluation of the importance of subsistence food production for assessments of poverty and policy targeting: Evidence from Romania', *Food Policy*, Vol.30(2), pp. 205-223.

Reardon, T. (2006) The rapid rise of supermarkets and the use of private standards in their food product procurement systems in developing countries. In: Ruben, R., Slingerland, M. & Nijhoff, H. (eds.) *Agro-food chains and networks for development*, pp. 79-105. Springer, Netherlands.

SCARLED, 6th Framework Programme Structural Change in Agriculture and Rural Livelihoods, STREP No. SSPE-CT-2006-044201 <http://www.scarled.eu>

Sumpsi, J.M. (1995) La modernización de la agricultura española. *Revista Española de Economía Agraria*, 173, pp. 267-289.

Swinnen, J. (2005) When the market comes to you-or not. The Dynamics of Vertical Co-

- ordination in Agro-Food Chains in Europe and Central Asia. Washington DC: The World Bank.
- Van Huylenbroeck, G., Vandermeulen, V., Mettepenningen, E. and Verspecht, A. (2007) Multifunctionality of Agriculture: A Review of Definitions, Evidence and Instruments, *Living Rev. Landscape Res* 1, <http://www.livingreviews.org/lrlr-2007-3>
- von Braun J. and Lohlein, D. (2003) Policy options to overcome subsistence agriculture in the CEECs. In Abele, S. and Frohberg, K. (eds.), *Subsistence Agriculture in Central and Eastern Europe: How to Break the Vicious Circle?* Halle: IAMO, pp. 46-70.
- Walsh, J.A. and Gillmor, D.A. (1993) Rural Ireland and the Common Agricultural Policy, in King, R. (ed.) *Ireland, Europe and the Single Market*, Geographical Society of Ireland, Special Publications, No. 8, Department of Geography, Trinity College Dublin, pp. 84-100.
- Wegener, S., Fritzsche, J. Buchenrieder, G., Curtiss, J. And Gomez Y Paloma, S. (2009) Impact of Topical Policies on Small-scale Farms in Poland – A multiobjective approach, pp 135-160 in Buchenrieder, G. and Möllers, J (eds). 27th IAAE Conference Proceedings the Mini-symposium Structural Change in Europe's Rural Regions - Farm livelihoods between subsistence orientation, modernisation and non-farm diversification, IAMO, vol.49 study series.
- Wharton, C. (1969) *Subsistence agriculture and economic development*, Aldine.
- Wolek, T. (2009) Can we really talk about structural change? The issue of small-scale farms in rural Poland. In: Buchenrieder, G. & Möllers, J., (eds.) *Structural change in Europe's rural regions - Farm livelihoods between subsistence orientation, modernisation and non-farm diversification*. Studies on the Agricultural and Food Sector in Central and Eastern Europe, Vol. 49. IAMO, Halle (Saale), Germany.
- Tregear *et al.* 2007
- Wolek, T., and Łopaciuk-Goncaryk, B. (2010, forthcoming) SCARLED Deliverable 6.4 "Analysis of farmers' co-operation in Poland and lessons for the other NMS", Working paper, SCARLED FP6 Project, <http://www.scarled.eu>
- WWF (2008) *EU farming subsidies for Romania, Bulgaria need better targeting*. http://www.panda.org/what_we_do/where_we_work/black_sea_basin/danube_carpathian/news/?uNewsID=133541 (28-01-2010).

APPENDIX 1: STATISTICAL INFORMATION

Table 1A: SFs and SSFs according to economic size and corresponding UAA in the EU-27, per country, 2003 and 2007 (% of country total)

		2003						2007					
		% of total no. of farms			% of total UAA			% of total no. of farms			% of total UAA		
		ESU <1	ESU 1<8	Total ESU 0<8	ESU <1	ESU 1<8	Total ESU 0<8	ESU <1	ESU 1<8	Total ESU 0<8	ESU <1	ESU 1<8	Total ESU 0<8
NMS-12	Bulgaria	76.4	22.3	98.7	9.5	11.5	21.0	76.1	21.6	97.7	6.0	10.8	16.8
	Cyprus	37.1	47.8	84.9	4.9	28.1	33.0	29.9	53.0	82.9	5.1	27.8	32.9
	Czech Republic	43.3	35.2	78.5	1.0	4.3	5.3	34.2	38.2	72.4	0.8	4.4	5.2
	Estonia	60.5	34.5	95.0	11.6	27.5	39.1	45.4	43.9	89.3	6.5	20.9	27.4
	Hungary	79.2	17.7	96.9	6.2	19.6	25.8	77.5	17.9	95.4	4.1	13.7	17.8
	Latvia	58.4	38.8	97.2	19.3	44.6	63.9	58.8	36.0	94.8	19.5	33.9	53.4
	Lithuania	67.2	31.1	98.3	26.7	41.5	68.2	63.0	33.3	96.3	19.4	33.0	52.4
	Malta	33.7	47.3	81.0	12.0	39.0	51.0	30.9	55.6	86.5	13.4	44.2	57.6
	Poland	51.4	38.6	90.0	10.7	39.8	50.5	52.8	36.9	89.7	10.5	38.0	48.5
	Romania	73.0	26.4	99.4	23.7	29.7	53.4	78.0	21.4	99.4	30.9	31.3	62.2
	Slovakia	83.0	12.7	95.7	2.0	3.1	5.1	77.0	18.0	95.0	2.4	5.3	7.7
	Slovenia	20.4	67.4	87.8	7.8	57.2	65.0	18.4	66.0	84.4	5.6	50.1	55.7
EU-15	Austria	19.1	35.7	54.8	16.9	17.5	34.4	20.9	33.8	54.7	19.2	16.7	35.9
	Belgium	4.1	20.3	24.4	0.2	3.3	3.5	3.9	18.3	22.2	0.1	2.9	3.0
	Denmark	0.0	20.0	20.0	0.0	2.9	2.9	0.6	26.0	26.6	0.1	3.7	3.8
	Finland	1.1	37.3	38.4	0.1	14.0	14.1	2.4	37.4	39.8	0.3	13.7	14.0
	France	7.8	23.7	31.5	0.4	3.5	3.9	6.9	22.0	28.9	0.4	3.1	3.5
	Germany	5.4	30.0	35.4	0.4	5.2	5.6	5.9	31.6	37.5	0.4	5.6	6.0
	Greece	20.6	56.6	77.2	2.3	32.7	35.0	17.3	57.4	74.7	2.0	31.1	33.1
	Ireland	5.0	40.8	45.8	1.4	19.9	21.3	8.1	40.8	48.9	2.9	21.9	24.8
	Italy	27.3	50.4	77.7	3.3	21.5	24.8	17.6	54.5	72.1	2.3	19.8	22.1
	Luxembourg	6.1	19.6	25.7	0.5	3.5	4.0	3.0	20.0	23.0	0.5	2.8	3.3
	Netherlands	0.2	11.1	11.3	0.0	1.7	1.7	na	11.1	11.1	na	1.7	1.7
	Portugal	27.2	58.5	85.7	4.2	24.7	28.9	34.0	52.2	86.2	4.4	22.8	27.2
	Spain	14.2	51.2	65.4	9.7	12.6	22.3	10.0	47.0	57.0	4.1	14.6	18.7
	Sweden	11.3	42.5	53.8	2.0	14.6	16.6	20.8	41.9	62.7	4.1	16.6	20.7
	United Kingdom	22.8	36.1	58.9	3.8	10.8	14.6	40.5	23.3	63.8	11.1	8.7	19.8

Source: Eurostat (2007)

**Table 2A: SFs and SSFs according to land area and corresponding share in UAA in the EU-27, 2003 and 2007
(% of country total)**

		2003						2007					
		% of total no. of farms			% of total UAA			% of total no. of farms			% of total UAA		
		<2 ha	2 < 5 ha	Total 0<5 ha	<2 ha	2 < 5 ha	Total 0<5 ha	<2 ha	2 < 5 ha	Total 0<5 ha	<2 ha	2 < 5 ha	Total 0<5 ha
NMS-12	Bulgaria	88.9	6.3	95.2	10.8	4.2	15.0	84.6	8.0	92.6	6.3	3.8	10.1
	Cyprus	70.2	16.0	86.2	13.2	14.4	27.6	67.9	17.9	85.8	13.5	15.3	28.8
	Czech Republic	37.3	16.8	54.1	0.4	0.6	1.0	31.9	16.2	48.1	0.3	0.5	0.8
	Estonia	20.4	30.3	50.7	1.3	4.5	5.8	12.4	23.3	35.7	0.4	2.0	2.4
	Hungary	73.3	8.5	81.8	4.8	4.7	9.5	72.2	7.6	79.8	3.4	3.4	6.8
	Latvia	24.4	26.1	50.5	1.8	7.4	9.2	17.2	23.5	40.7	1.0	4.8	5.8
	Lithuania	12.6	49.5	62.1	2.1	17.0	19.1	13.8	46.7	60.5	1.7	12.7	14.4
	Malta	85.2	10.6	95.8	50.9	31.5	82.4	87.7	7.4	95.1	56.1	24.3	80.4
	Poland	42.9	22.4	65.3	5.0	11.0	16.0	43.8	24.3	68.1	5.4	12.2	17.6
	Romania	68.4	21.2	89.6	14.6	20.9	35.5	63.2	24.6	87.8	13.1	22.0	35.1
	Slovakia	78.3	10.8	89.1	1.4	1.1	2.5	72.0	11.6	83.6	1.4	1.2	2.6
Slovenia	22.4	35.1	57.5	4.3	18.7	23.0	24.7	34.3	59.0	4.2	17.6	21.8	
EU-15	Austria	11.3	20.7	32.0	0.7	3.7	4.4	11.6	21.4	33.0	0.7	3.7	4.4
	Belgium	13.5	12.6	26.1	0.5	1.6	2.1	12.0	11.6	23.6	0.4	1.4	1.8
	Denmark	1.3	1.6	2.9	0.0	0.1	0.1	1.1	1.7	2.8	0.0	0.1	0.1
	Finland	2.5	6.9	9.4	0.1	0.9	1.0	2.5	6.7	9.2	0.1	0.7	0.8
	France	14.2	12.1	26.3	0.3	0.9	1.2	12.1	11.6	23.7	0.2	0.7	0.9
	Germany	7.1	16.2	23.3	0.1	1.3	1.4	6.4	15.9	22.3	0.1	1.2	1.3
	Greece	47.5	27.9	75.4	8.6	18.2	26.8	48.9	26.6	75.5	8.9	17.6	26.5
	Ireland	1.2	5.1	6.3	0.0	0.6	0.6	1.2	5.2	6.4	0.0	0.6	0.6
	Italy	55.2	21.6	76.8	6.9	10.2	17.1	49.5	23.6	73.1	6.1	9.8	15.9
	Luxembourg	10.6	9.0	19.6	0.2	0.6	0.8	10.0	7.4	17.4	0.1	0.5	0.6
	Netherlands	13.3	14.8	28.1	0.6	2.1	2.7	11.4	14.2	25.6	0.5	1.9	2.4
	Portugal	48.3	27.7	76.0	4.7	8.2	12.9	46.3	26.0	72.3	3.6	6.4	10.0
	Spain	29.0	24.2	53.2	1.5	3.5	5.0	26.3	25.2	51.5	1.3	3.3	4.6
	Sweden	0.7	8.1	8.8	0.0	0.6	0.6	1.0	13.4	14.4	0.0	1.1	1.1
	United Kingdom	12.2	11.8	24.0	0.2	0.7	0.9	11.1	11.7	22.8	0.2	0.7	0.9

Source: Eurostat (2007)

Table 3A SFs smaller than 2 ha by specialisation in selected EU MS, 2007 (% of country total by specialisation)

	Bulgaria	Greece	Hungary	Italy	Poland	Portugal	Romania	Slovakia	Slovenia	Spain
Specialist cereals, oilseed and protein crops	32.7	25.1	35.6	36.7	46.1	27.2	51.4	28.1	27.6	5.2
General field cropping	84.6	22.7	65.3	39.6	55.2	56.6	60.1	67.7	36.0	16.9
Specialist horticulture	92.1	57.7	79.4	67.5	55.5	66.1	72.7	81.5	47.9	56.8
Specialist vineyards	91.2	57.7	86.2	60.7	0.0	53.8	82.1	94.1	58.2	16.7
Specialist fruit and citrus fruit	83.5	61.3	86.0	61.7	67.9	44.5	57.0	65.4	46.1	50.2
Specialist olives	0.0	65.6	0.0	70.8	0.0	49.4	0.0	0.0	76.9	28.8
Various permanent crops combined	82.5	50.7	87.5	53.1	55.5	32.5	64.0	75.0	60.7	26.4
Specialist dairying	76.7	18.7	26.9	4.7	19.3	16.1	60.1	73.3	4.5	5.1
Specialist cattle-rearing and fattening	76.3	25.1	26.8	10.0	40.5	22.3	62.3	22.5	9.9	10.8
Cattle-dairying, rearing and fattening	70.3	9.1	20.0	6.3	9.4	25.0	50.0	42.9	4.6	12.2
Sheep, goats and other grazing livestock	83.0	25.4	43.3	44.3	66.6	27.4	50.3	42.9	20.4	17.8
Specialist granivores	93.6	58.7	66.0	28.8	53.6	64.6	75.7	51.4	21.2	17.5
Mixed cropping	82.4	48.6	76.3	35.6	30.0	54.5	55.4	89.9	42.5	20.8
Mixed livestock, mainly grazing livestock	83.9	30.5	64.6	17.9	19.3	43.4	51.4	75.0	19.4	18.7
Mixed livestock, mainly granivores	93.2	70.4	94.9	30.4	21.3	72.6	87.3	96.2	39.6	37.1
Field crops-grazing livestock combined	79.9	12.5	16.1	13.4	24.9	41.1	27.6	38.3	14.9	13.3
Various crops and livestock combined	91.5	58.6	86.1	37.1	34.0	53.9	80.4	92.0	29.6	25.2

Source: Eurostat (2007)

Semi-subsistence farming in Europe- Appendix 1